

LES COMUNITATS MUSULMANES D'ELX I CREVILLEN SOTA LA SENYORIA DE BARCELONA

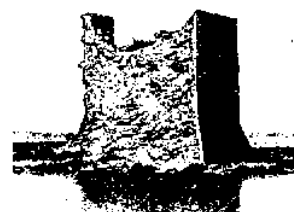
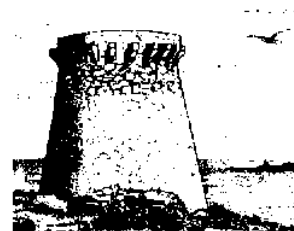
Josep-David GARRIDO I VALLS
Universitat Autònoma de Barcelona

Entre 1391 i 1460, de fet, i 1473, de dret, la vila d'Elx i el castell i lloc de Crevillent formaren una baronia de la ciutat de Barcelona. A les pàgines de LA REL·LA,¹ ja vaig tenir oportunitat d'exposar les vicissituds històriques d'aquesta dominació, curiosa a tenor de les circumstàncies, car Barcelona estenia la seva influència més enllà dels límits de la Catalunya estricta. El caràcter de comunitat mixta, cristiana i musulmana, d'Elx i exclusivament islàmica de Crevillent representava que la ciutat cap i casal del Principat esdevenia també senyora de mudèjars o, el que és el mateix, de musulmans sotmesos a l'autoritat cristiana. Ja fa una dècada, vaig tenir l'oportunitat de donar a conèixer la, probablement, major aportació de Barcelona en el regiment de l'aljama musulmana d'Elx, com és la introducció de la insaculació per a la provisió de càrrecs al si de la comunitat, que degué produir-se entre els anys 1435-1436, 1439-1448 o 1453-1456, coincidint amb l'etapa de govern del procurador Joan Ferràndez de Mesa.²

1. EL BAIX VINALOPÓ ANTERIOR A LA SENYORIA DE BARCELONA

1.1. Abans de la conquesta islàmica

Qualsevol acostament a l'estudi de la comunitats mudèjars elxana i crevillentina no pot deslligar-se del context històric i geogràfic on es desenvoluparen. Per això, al·ludiré a l'etapa anterior a la conquesta cristiana i àdhuc aniré més enllà, als darrers temps de la dominació visigòtica. El lector em permetrà que en faci referència. Les poblacions mudèjars valencianes eren les descendents de la població autòctona del país abans de la conquesta cristiana del XIII, però, molt abans, la invasió islàmica havia destruït l'estat dels romanitzats i cristians visigots. Es diu que foren els àrabs els responsables que es traslladés l'emplaçament urbà del

¹ «Elx i Crevillent sota la senyoria de la ciutat de Barcelona (1391-1473)», LA REL·LA, 11, 1997, p. 11-36. Article que, amb el corresponent apèndix documental, revisa la meua aportació al IV Congrés d'Història de Barcelona (desembre de 1995), publicada en Joan Roca i ALBERT (coord.), *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*, Institut Municipal d'Història, Barcelona, 1997, p. 3-18.

² «Barcelona senyora de mudèjars: la introducció de la insaculació a la moreria d'Elx per les autoritats barcelonines», III Congrés d'Història de Barcelona, I, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1993, p. 177-180.

Aquesta és la hipòtesi plantejada per Ma. Jesús RUBIERA MATA, «El Baix Vinalopó durant l'època àrab», *LA REL·LA*, 6, 1988, p. 49-56.

Antonio VALCÁRCCEL PÍO DE SABOYA Y MOURA, comte de Lumieres, *Lucentum, oy la ciudad de Alicante en el reyno de Valencia*, València, 1780 (edició facsimil, València, 1980).

Manuel OLCINA DOMÈNECH-Rafael PÉREZ JIMÉNEZ, *La ciudad ibero-romana de Lucentum (El Tossal de Manises, Alicante). Introducción a la investigación del yacimiento y su recuperación como espacio público*, Diputació Provincial d'Alacant, Alacant, 1998.

Manuel RICO, «Arqueología alicantina. Nuevos descubrimientos», *El Archivo*, 6, 1892, p. 159-166, i «Fábricas de cerámica y de vidrio. ¿Existieron en Alicante durante la época romana?», *El Archivo*, 7, 1893, p. 69-78. Aquest autor també escrigué una *Memoria relativa a los nuevos descubrimientos de la antigua Lucentum*, de la qual publicà el text Vicent MARTÍNEZ MORELLÀ, Comisión Municipal de Monumentos históricos y Artísticos, Alacant, 1958. Més recentment s'han ocupat dels estudis de Rico Miguel TARRADELL- Gabriela MARTÍN, *Els Antigons-Lucentum. Una ciudad romana en el casco urbano de Alicante*, Universitat de València, València, 1970; i Domingo TAFALLA, *El Lucentum hispano-romano de Benalúa-Antigons*, Alacant, 1972. Vegeu també la síntesi de Lorenzo ABAD CASAL, *Los orígenes de la ciudad de Alicante*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1984.

Francisco FIGUERAS PACHECO, *Dos mil años atras. Las ciudades, el puerto y la necrópolis de la Albufereta*, Instituto de Estudios Alicantinos, Alacant, 1959, p. 143-144.

Enric A. LLOBREGAT, *Els orígens del País Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 1981, p. 64-66. Aquesta interpretació és seguida per L. ABAD, *op. cit.*, p. 80.

tossal de l'Alcúdia a l'actual Elx. Àdhuc hi ha qui creu veure en el segle VIII aquest fet, com a conseqüència de la repressió omeia contra el partit abbàsida de la regió.³ Aquesta afirmació, però, és totalment gratuïta i no té cap suport documental. A més a més, les fonts àrabs que parlen d'Elx no diuen res d'un esdeveniment de tanta transcendència per a la localitat i la toponímia corrobora la hipòtesi que, quan arriben els exèrcits musulmans, Elx ja era sobre l'emplaçament actual i s'havia perdut la memòria d'una situació anterior. L'Alcúdia, de l'àrab *ألكديّة*, *al-kudya*, amb el significat de «terra dura o elevació del terreny» era precisament això i no pas l'antiga Illici romana, almenys per als contemporanis. Els àrabs, i és versemblant que tampoc la població autòctona d'aleshores, ja no identificaven el tossalet de l'Alcúdia —altrament, topònim molt estès per la geografia valenciana— amb l'antiga ciutat fundada per Juli Cèsar.

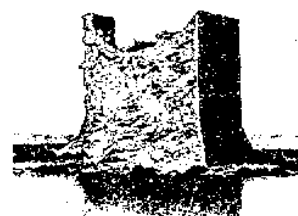
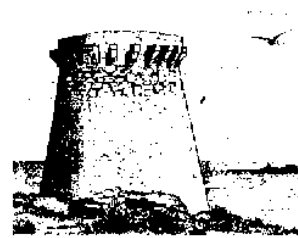
La pèrdua de la memòria històrica també afectà la veïna Alacant, que no es correspon pas amb la continuïtat de l'antic municipi llatí de Lucentum o Lucentia, que la tradició històrica del segle XVIII i la investigació moderna encapçalada pels arqueòlegs de la Diputació d'Alacant situen al Tossal de Manises, més enllà de la serra de Sant Julià,⁵ tot i que aquesta possibilitat encara planteja seriosos dubtes, per l'existència d'un important jaciment sota l'actual barri de Benalua, a la zona coneguda antany com Els Antigons, on es descobrí una inscripció —avui desapareguda— que pressuposava la situació de Lucentum;⁶ i hi ha també qui ha dit que Els Antigons, destruïda per les invasions bàrbares del segle V, és continuació del Tossal de Manises.⁷

Tant si la primitiva Lucentum se situés al Tossal de Manises com si ho fes als Antigons, el cert és que la moderna Alacant no és continuació d'aquella. De cap de les maneres, com han suposat alguns, tot creant escola, el topònim Alacant deriva de Lucentum; en tot cas hagués derivat en Llutxent, com l'actual municipi de la Vall d'Albaida, però no en Alacant, població sorgida a la vora del mont Benacantil i denominada pels àrabs *لقنت*, *Laqant*. Lucentum, però, desaparegué de la història, sembla que —com algun autor assenyala— per les commocions del segle III.⁸

Les mateixes devastacions que destruïren l'antiga Lucentum també afectaren Illici. El jaciment de l'Alcúdia mostra, al nivell del segle III, testimonis de destruccions i també bales de fona i projectils de catapulta. A més, el clavegueram presentava una gran quantitat d'objectes d'aquesta època. Això ha fet pensar que la ciutat fou destruïda pels francs en temps de l'emperador Gal·liè (260-268).⁹ Tanmateix, Illici continuà, tot i que reduí considerablement la seva grandària.

És possible que, a partir d'aleshores, la vida urbana quedés tan malmesa a Illici, que la ciutat de l'Alcúdia entrés en una irremissible decadència. Pere Ibarra ja intuïa l'existència de dues Illici durant la baixa romanitat¹⁰ i el seu germà Aurelià atribuï el canvi d'emplaçament a les devastacions causades pel got Suíntila,¹¹ quan conquerí la província de Spania als bizantins. Potser l'estudi de l'organització eclesiàstica doni una mica més de llum. Si bé no tenim notícies sobre la fundació de la seu il·licitana, sabem que el 517 el papa Hormisdes (514-523) nomenà el bisbe Joan d'Elx vicari apostòlic per a resoldre alguns afers interns de l'Església hispana. Dos anys després, el 519, el mateix papa tornà a escriure a Joan per comunicar-li la fi del cisma d'Acaci, que amenaçava la unitat de les Esglésies occidental i oriental. Ja no tornem a tenir notícia de prelat il·licitans fins al 633, any de celebració del IV Concili de Toledo. Què havia passat a l'interim? El desembre del 549 Àkhila I havia estat elegit rei a Barcelona; tanmateix, s'enfrontà a la defecció de la Bètica, encapçalada per la ciutat de Còrdova. Això animà el rival d'Àkhila, Atanagild, a rebel·lar-se. Si bé Àkhila mai no pogué controlar la insubordinació bètica, sí que empaità Atanagild, fins al punt que el rebel cercà l'ajut de Justinià. L'emperador d'Orient, enfarfegat en la campanya italiana, només pogué —de moment— enviar un petit contingent militar, sota el comandament de Liberi, però suficient per a sostenir les ambicions d'Atanagild, que desembarcà en la primavera del 552 a la costa malaguenya. La discòrdia entre els gots continuà fins que els partidaris d'Àkhila assassinaren el seu rei i abraçaren la causa d'Atanagild, al març del 555, sembla ser que, segons l'opinió d'E. A. Thompson,¹² després d'un nou desembarcament bizantí a Cartagena, en aquest cas amb intenció conqueridora. Si d'antuvi les ambicions imperials eren les mateixes que havien animat la conquesta d'Itàlia, en aquest cas mai no superaren anar més enllà d'una estreta franja litoral entre Màlaga i l'actual sud valencià.

Els bizantins establiren a la província de Spania un govern militar, encapçalat per un *Magister Militum Spaniae*. Potser la capital es fixà en la metropolitana Cartagena. Elx fou sotmesa també a l'autoritat imperial. Per aquest motiu, Toledo adquirí el grau de seu metropolitana i es fundà el bisbat d'Elo (Elda), en la persona del bisbe Sanable (610), per contrarestar la bizantina Elx. També fou creat el bisbat de Bigastrum o Begastri (603), l'actual Cehégín (Múrcia), que havia de substituir el

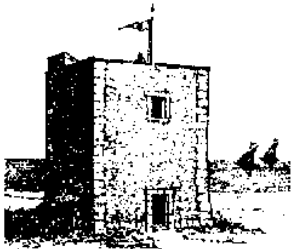

⁹ Rafael RAMOS FERNÁNDEZ, *La ciudad romana de Ilici*, Alacant, 1975, p. 212-238.

¹⁰ Pere IBARRA I RUIZ, *Historia de Elche*, Tip. V. Botella, Alacant, 1895 (reimpressió facsimilar editada per M. Pastor, Elx, 1982), p. 28.

¹¹ Aurelià IBARRA I MANZONI, *Illici, su situación y antigüedades*, Alacant, 1879 (reimpressió, Alacant, 1981), p. 262-264.

¹² Vegu, en general, l'obra d'aquest autor, *The Goths in Spain*, Oxford, 1969; n'hi ha traducció castellana, *Los godos en España*, Alianza, Madrid, 1971, i en concret l'apèndix «La provincia bizantina», p. 365-383.

cartaginès.

La reconquesta visigòtica dels territoris de Spania fou implacable. Cartagena fou destruïda per complet per les hosts de Suíntila (621). Possiblement la vella Illici tingué la mateixa sort i desaparegué en un munt de ruïnes. La diòcesi fou reconstituïda en la nova Elx i recobrà el territori de la separada Elo, encara que conservant tots dos noms. El bisbe il·licità Serpentí assistí als concilis IV (633), V (636) i VI (638) de Toledo. Fou succeït per Vinibald, que assistí als concilis VII (646), VIII (653), IX (655) i X (656). Després seguí Leandre, que assistí al concili provincial del 675 i als toledans XII (681), XIII (683) i XIV (684). El substituï Emmila, que assistí al toledà XV (688), a qui seguí Oppa, que signà les actes del XVI (693).¹³

1.2. El Baix Vinalopó musulmà

Quan hi arriben els àrabs, Elx, doncs, ja era al seu emplaçament actual, en el territori afectat pel pacte entre el noble visigot Teodomir i l'àrab 'Abd al-Azîz ibn Mûsà (abril del 713).¹⁴ Posteriorment l'establiment de les tropes sirianes (egípcies) de Balj ibn Bixr a Tudmir (nom que rebé la regió subjecta al pacte citat) suposà forçosament una modificació de l'equilibri entre musulmans i cristians. La caiguda del califat omeia de Damasc i la instauració del califat abbàsida portà com a conseqüència la creació d'un emirat independent a Al-Andalus, amb l'adveniment de l'omeia 'Abd ar-Rahmàn I (756-788). El 778 un agent abbàsida, 'Abd ar-Rahmân *as-Siqlabî*, conspirà amb els habitants de Tudmir, que li oferiren vaixells per passar a la Península les seves forces. L'emir reaccionà i empaità *as-Siqlabî* fins a les «muntanyes de València», on fou mort per un berber. La repressió es generalitzà per les dues cores o províncies de València i Tudmir, però encara que la ciutat de València sí que fou brutalment castigada, com sabem per al-'Udhri,¹⁵ no tenim constància que Elx patís la mateixa sort, ni que tampoc això fos el motiu del seu canvi geogràfic.

De la resta del període sobirà islàmic sobre Elx i Crevillent poques notícies en tenim. Hem de suposar que, com a la resta d'Al-Andalus, cap al segle X la població estava ja altament arabitzada. En tot cas, després de l'aixafament de la revolta dels Banû Hafsûn (928) les comunitats cristianes entrarien en un greu retrocés, fins a la seva definitiva desaparició en el període almoràvit. Del bisbat d'Elx únicament tenim una referència, del 862, essent bisbe Tendegut.¹⁶ La religió, igual que el dialecte llatí de la població, anirà de mica en mica esllanguint la seva presència, fins

¹³ Sobre els concilis toledans, els textos conciliars han estat publicats per Josep VIVES, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona-Madrid, 1963.

¹⁴ Emilio MOLINA LÓPEZ, «La cora de Tudmir según al-'Udhri», *Cuadernos de Historia del Islam*, 4, 1972. Joaquín VALLVÉ, «La cora de Tudmir (Murcia)», *Al-Andalus*, 37, 1972, p. 145-182; també d'aquest autor, *La división territorial de la España musulmana*, CSIC, Madrid, 1986, p. 284-289. La figura de Teodomir ha estat tractada, monogràficament, per E. A. LLOBREGAT, *Teodomiro de Orihuela, su vida y su obra*, Caja de Ahorros Provincial de Alicante-Diputació d'Alacant, Alacant, 1974.

¹⁵ 'Abd al-Azîz al-Ahwânî, Ahmad ibn 'Umar ibn Anas al-'Udhri. *Fragmentos geográfico-históricos de al-Masâlik ilâ gamî' al-mamâlik*, Madrid, 1965, p. 11-17.

¹⁶ Aquesta dada l'aporta Anscari M. Mundó en l'entrada corresponent al bisbat d'Elx de la *Gran Enciclopèdia Catalana*.

esdevenir Al-Andalus una societat majoritàriament islàmica i de llengua àrab. Aquesta fou la realitat religiosa i lingüística que es trobaren els nous conqueridors cristians al segle XIII.

Abans de prosseguir aquesta relació històrica, però, convé citar els dos autors àrabs que ens parlen de l'Elx anterior a la conquesta cristiana. El primer d'ells és al-Idrîs (ca. 1100-1165), qui a la seva obra geogràfica titulada *Nuzhat al-muxtâq fî ijtirâk al-afaq*, diu de la capital del Baix Vinalopó:

Elx és una ciutat situada sobre un pla. La travessa un canal que hi arriba des del riu i penetra en la ciutat per davall de la muralla, i se'n serveixen, ja que corre al seu bany i travessa els mercats i els carrers. És un riu salat, salobre; beuen els habitants d'aquesta ciutat de gerres; hi porten des de fora; les aigües per a beure són aigües del cel.

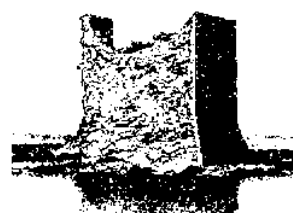
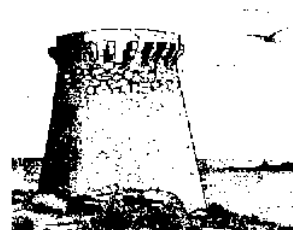
L'altre autor és Ibn Sa'îd al-Maghribî, el qual, en el seu *Kitâb al-Mughrib fî akhbâr ahl al Maghrib* diu:

Ibn al-Yasâ' va dir: «no hi ha a al-Andalus fruits millors que els d'Elx». Ibn Sa'îd va dir: «he passat per aquesta ciutat, i la seva terra se n'havia apoderat com un aiguamoll salobre. Diuen que s'assembla a la ciutat del Profeta —amb Ell sigui la pau».¹⁷

El pacte d'Alcaraz, signat el 2 d'abril de 1243 per castellans i els representants del rei murcià Ibn Hûd *Bahâ' ad-Dawla*,¹⁸ sotmetia tot el territori ocupat a l'autoritat del soldà de Múrcia —inclosa Elx— a la sobirania de Castella, encara que respectava l'autonomia de la població musulmana, ara mudèjar. La rebel·lió mudèjar del 1264, capitanejada per Ibn al-Ahmar de Granada i al-Wâthiq a Múrcia, provocà la intervenció dels catalans de Jaume I, que conqueriren l'actual sud valencià i Múrcia entre finals del 1265 i principis de l'any següent.¹⁹

Elx i tota la vall del Vinalopó fou concedida a l'infant Manuel, el fill petit de Ferran III de Castella. Tanmateix, no és fins després de sufocada la rebel·lió mudèjar que tenim constància de l'acció legislativa —el primer privilegi és del 1267— d'aquest noble castellà a Elx, que afavorí l'arribada de repobladors cristians. Això provocà no poques desavinences amb els naturals musulmans, sobretot per l'ús de les aigües, com deixa palès un document del 1285, on Na Beatriu, vídua de l'infant Manuel, intervé en una disputa entre el consell d'Elx i l'aljama de la localitat.²⁰

Jaume I arribà amb el seu exèrcit a les portes d'Elx al desembre del 1265, negocià i la sotmeté. El rei català valorava especialment la població, car «cuylia més pa que Múrcia».²¹ La narració del *Llibre dels Fets* és

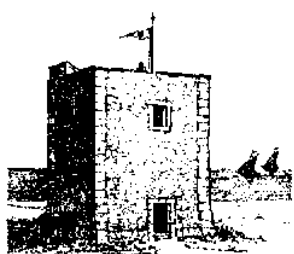
¹⁷ Tots dos textos, el d'al-Idrîs i el d'Ibn Sa'îd, que jo he retocat lleugerament, els pot trobar el lector en l'article de FRANCISCO FRANCO SANCHEZ, «La ciutat d'Elx en el segle XIII: imatges castellaness i descripcions àrabs», *LA REL·LA*, 10, 1994, p. 95-115.

¹⁸ La data del tractat, 10 de *xawwâl* del 640 de l'Hègira, la proporciona Ibn al-Abbâr, *Kitâb at-Takmilâ li-kitâb as-Sila*, edició a cura d'A. BEL i M. BEN CHENEB, Alger, 1920, p. 73.

¹⁹ Sobre aquest fet, entre altres, vegeu més concretament el ja clàssic treball de JUAN TORRES FONTES, *La reconquesta de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Patronato de Cultura de la Diputación de Murcia, Múrcia, 1967 (reeditat en 1987); i més recentment la meua aportació *Jaume I i el regne de Múrcia*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1997.

²⁰ *El còdex d'Elx*, edició —pèssima— a cura de MARIA LUISA CABANES CATALÀ, Ajuntament d'Elx-Consell Valencià de Cultura, València, 1995, p. 128.

²¹ JAUME I, *Llibre dels Fets*, edició a cura de Jordi Bruguera, Barcino, Barcelona, 1991, c. 419.

Sobre les vicissituds de la rendició il·licitana a Jaume I, vegeu el meu *Jaume I i el regne de Múrcia*, p. 84-89.

Document datat a Alacant, el 20 d'agost del 1265, mesos abans de la definitiva capitulació. Fou publicat per primer cop per P. IBARRA I RUIZ, *Estudio acerca de la institución del riego en Elche y origen de sus aguas*, Madrid, 1914, p. 70-71.

Document datat el 27 de juny. En dona notícia P. IBARRA, *Història de Elche*, p. 47. El convent mercedari ha estat estudiat per Joaquín MILLÁN RUBIO, «El convento mercedario de Santa Lucía de Elche», *Monjes y monasterios españoles*, 1, RCV Escorial-Mª Cristina, El Escorial, 1995, p. 443-497. Més recent és l'estudi arqueològic dels banys, en Rafael AZUAR *et alii*, *Los Baños Árabes de Elche*, Ajuntament d'Elx, Elx, 1998.

Sobre aquesta família, vegeu el treball de Pierre GUICHARD, «Un seigneur musulman dans l'Espagne chrétienne: le ra'is de Crevillente (1243-1318)», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 9, 1973, p. 283-334. Hi ha traducció castellana, *Un señor musulmán en la España cristiana: el «ra'is» de Crevillente (1243-1318)*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert»-Ajuntament de Crevillent, Alacant, 1976.

Pierre Guichard, *Un señor musulmán...*, p. 24-25.

particularment interessant, car reconeix els tractes entre l'infant castellà Manuel i la vila d'Elx (c. 416), que no s'havia oposat al tractat d'Alcaraz. Tanmateix, Elx, empenya per la realitat de la situació, s'uní a la revolta del 1264. Ara, davant la presència de la host de Jaume I, negocia el seu retorn a l'autoritat cristiana. Coneixem el nom del negociador il·licità, Muhammad ibn Ghâlib, a qui el rei català subornà per a arribar a un bon tracte. El resultat final de les negociacions és del tot ben sabut; Elx es reté a Jaume I, que es comprometé a respectar les lleis i religió dels seus habitants i a servir de mitjancer davant l'infant Manuel.²²

Però ja no res seria igual per a la comunitat musulmana il·licitana, malgrat el perdó concedit per l'infant Manuel.²³ La retirada de l'exèrcit català i el retorn dels castellans, comportaria l'establiment a la vila de nous repobladors cristians—majoritàriament catalans que acompanyaven l'exèrcit del Conqueridor—i el repartiment de les terres i propietats urbanes, cosa que afavorí els nouvinguts. Els andalusins foren arraconats al raval de la vila, que es constituí en «moreria», i se'ls concediren les terres de l'horta de Marxena. La mesquita aljama esdevingué temple cristià i els banys principals de la població (actual convent de Santa Llúcia) foren clausurats, cedits per l'infant Manuel a la comunitat mercedària barcelonina de Santa Eulàlia el 1270.²⁴

Cas ben diferent és el de la veïna Crevillent. Tradicionalment unida al terme d'Oriola, on s'hi establí una branca menor dels Banû Hûd murcians, els Banû Hudayr.²⁵ El fundador de la nissaga, Ahmad, possiblement intervingué en nom del seu pare, *Bahâ' ad-Dawla*, en les negociacions d'Alcaraz. Aliada dels castellans, s'oposà a la rebel·lió dels correligionaris de la resta del territori i s'uní a Jaume I en la conquesta del reialme murcià (*Llibre dels Fets*, c. 422).

El panorama polític canvià el 1296, amb la nova intervenció catalana sobre el territori, aquesta vegada per a no tornar a marxar. A l'infant Manuel li havia succeït el seu fill, Don Juan Manuel, encara un nen quan les hosts de Jaume II es presentaren davant les portes d'Elx. A Crevillent, en mig de les turbulències, Muhammad havia succeït son pare Ahmad (1297). Tanmateix, no queda clar el paper d'una altra branca de la família, representada per un altre personatge de nom Muhammad que, segons Guichard, també ostentava el títol d'arrais.²⁶ Jaume II recompensà la fidelitat dels Banû Hûd crevillentins amb la concessió del lloc de Beniopa (la Safor) i la jurisdicció sobre tots els sarraïns del regne de Múrcia.

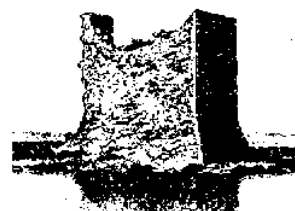
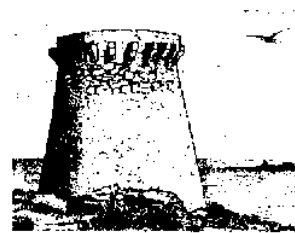
L'arrais de Crevillent, en nom del rei, també obtingué la tinença de les localitats d'Asp, Monòver i Xinosa.

La guerra entre la corona catalanoaragonesa i Castella finí oficialment el 20 d'abril del 1304, amb la signatura del compromís de Tarassona (Aragó). El 8 d'agost del mateix any se signà a Torrellas, a les faldes del Moncayo, la pau definitiva que posava fi a la guerra, en base al repartiment del regne de Múrcia que, parcialment modificat per l'acord d'Elx (19 de maig del 1305), fixava els límits gairebé definitius de l'actual sud valencià.²⁷

La pau de Torrellas confirmava, a més, la unió d'Elx al patrimoni reial. Crevillent, que continuava sent una població eminentment sarraïna, fou incorporada el 1317, després de la mort de l'arrais Muhammad (1316) i com a conseqüència de les disputes entre els seus successors. Crevillent fou donada a l'infant Pere, fill de Jaume II, el 1322, però en 1323 tornà a revertir a la corona. En aquell moment la jurisdicció sobre el lloc i els seus dos castells fou confiada al batlle Joan Pérez d'Avesques.²⁸ Tanmateix, el 6 de maig del 1324 Jaume II donà Crevillent, Elx i el Cap de l'Aljub (Santa Pola) al seu fill Ramon Berenguer.²⁹ Es creava així, la unió entre Elx i Crevillent que havia de perdurar al llarg de tota la resta de l'Edat Mitjana.

Les complicacions dinàstiques sorgides amb l'adveniment de Pere III el Cerimoniós, per la donació d'Alfons III el Benigne de gran part del patrimoni reial valencià als seus fill Ferran i Joan, nascuts del seu matrimoni amb Elionor de Castella, motivaren el desig del nou rei de retenir Llíria, Borriana i Castelló de la Plana, que havien estat concedides a Joan. La solució fou bescanviar aquestes localitats per Elx i Crevillent. A canvi, Ramon Berenguer rebé Almenar (el Segrià) i Corbera de la Ribera (la Ribera Baixa). El 17 de gener del 1341 l'infant Joan renuncià formalment al llegat del seu pare i acceptà la senyoria d'Elx i la torre de la Calaforra, el Cap de l'Aljub i Crevillent i el seu castell. L'inici de la guerra amb Castella (1356), coneguda com la dels Dos Peres, i el decantament dels infants Ferran i Joan en favor dels castellans, donà peu a la confiscació —no efectiva— dels seus béns per Pere III. La treva entre catalanoaragonesos i castellans del 1357, reconcilià el rei català i el seu germà Ferran, cosa que provocà la reacció irada del rei castellà, Pere I el Cruel, qui assassinà Joan el 12 de juny del 1358.³⁰

La mort de Joan produí la reversió, un altre cop, d'Elx i Crevillent a la corona. Tanmateix, les dues localitats foren donades, novament, el 8 d'agost del 1358, a l'infant Martí, segon fill de Pere el Cerimoniós. No obstant això, com que l'infant Joan, havia mort sense hereus i havia testat en favor de la seva mare i del seu germà, s'originà un llarg plet, que

²⁷ Sobre la guerra murciana de Jaume II, vegeu el meu treball recent, *La conquesta del sud valencià i Múrcia per Jaume II*, Rafael Dalmau, Barcelona, 2002, on edito els textos dels dos tractats citats. El lector em disculparà de no fer-ho ací, ja que resultaria extensíssim fer referència a tots els treballs dedicats al tema, sobretot els de Maria Teresa Ferrer i Mallol i Juan Manuel del Estal.

²⁸ Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV*, CSIC, Barcelona, 1988, p. 33-34.

²⁹ M. T. FERRER I MALLOL, *op. cit.*, p. 34-35.

³⁰ M. T. FERRER I MALLOL, *op. cit.*, p. 36-38.

es resolgué el 1359, amb sentència favorable al rei.³¹ El 1391, les necessitats financeres fruit de la intervenció armada a Sicília, on Martí el Jove, fill de l'infant Martí i espòs de la reina siciliana Maria, tenia grans interessos, obligaren a la venda d'Elx i Crevillent a la ciutat de Barcelona.

Durant aquesta època el raval sarraí pren la fesomia que el caracteritzà, quedà totalment separat de la vila cristiana. Jaume II, per tal d'evitar frecs, disposà que els cristians no bastissin cases als voltants.³² L'interès dels senyors d'Elx i Crevillent per conservar la població musulmana de tots llocs resta palès si s'observa la gran quantitat de privilegis i disposicions que la beneficiaven. Jaume II, el 1296 i coincidint amb la seva primera expedició militar per controlar el regne de Múrcia, ja havia confirmat els privilegis de què gaudia l'aljama il·licitana; concessions que s'incrementaren el 1303.³³ L'infant Ramon Berenguer també tractà de beneficiar els seus vassalls sarraïns il·licitans quan el 1337 els concedí terres i aigua per al seu reg.³⁴ I la reina Elionor, com a tutora de l'infant Martí, també els atorgà diverses exempcions d'impostos amb la finalitat d'atraure nous habitants a la «moreria». A més dels «moros» del Raval, la població musulmana del terme d'Elx s'estenia per les alqueries –algunes d'elles avui desaparegudes– de Marxena, Terça i Benicuhei (pertanyents a l'aljama il·licitana), Asprella, Beniabez (despoblada el 1363), Tres Espilles i la Xarquia; a més de Beniamor i Saoní, que havien pertangut a l'arrais crevillentí.³⁵ Crevillent, que havia restat fidel als interessos catalanoaragonesos, fou gratificat amb nombrosos privilegis i, per part de la corona, s'obstaculitzà la vinguda de pobladors cristians; Jaume II, el 1321, ordenà que no s'establissin cristians a Crevillent si no es comprometien a pagar les càrregues impositives que havien de fer efectives els sarraïns: almagram, alfarda, etc. La guerra amb Castella (1356-1369) afectà greument Crevillent, que restà gairebé despoblat. L'infant Martí concedí moratòria d'impostos, així com la franquícia de lleuda, peatge, almodinatge, pes, mesuratge, portatge, passatge, pontatge i ribatge en tots els dominis reials, en un intent de restaurar la població del lloc.³⁶

2. BARCELONA, SENYORA D'ELX I CREVILLEN

Els compromisos sicilians de l'infant Martí per assegurar el tron en la persona del seu fill Martí el Jove, obligaren a l'alienació de part del seu patrimoni per finançar una expedició militar. Així, el 4 de novembre del 1391, s'acordà amb la ciutat de Barcelona la venda, pel procediment de carta de gràcia (amb dret de recuperació) i el pagament de 50.000 florins (27.500 lliures barcelonines), de les localitats valencianes d'Elx i Crevillent, a més de Terrassa, Sabadell i el castell d'Arraona al Vallès, i Tàrraga i Vilagrassa a l'Urgell. El 28 de novembre els procuradors de la ciutat de Barcelona, Joan Desplà i Simó de Marimon, prengueren possessió de la vila i aljama musulmana d'Elx i del castell i lloc de Crevillent. Poc després

³¹ M. T. FERRER I MALLOL, *op. cit.*, p. 38-42.

³² ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ, r. 215, f. 205r. Publicat per M. T. FERRER I MALLOL, *Els sarraïns de la Corona catalano-aragonesa*, Barcelona, 1987, p. 232-233.

³³ M. T. FERRER I MALLOL, *Les aljames sarraïnes...*, p. 60-61.

³⁴ P. IBARRA I RUIZ, *Historia de Elche*, p. 61.

³⁵ M. T. FERRER I MALLOL, *Les aljames sarraïnes...*, p. 64-65.

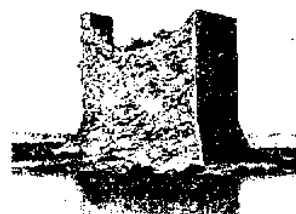
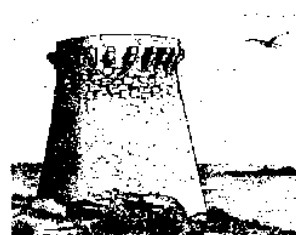
³⁶ M. T. FERRER I MALLOL, *Les aljames sarraïnes...*, p. 69-73.

salpà de Càller (Sardenya) l'armada que havia d'assegurar el control català de Sicília; la lluita, però, fou llarga i no és fins a febrer del 1397, amb la conquesta de Palerm, que els catalans no vengueren la resistència dels barons sicilians.

La mort de Joan I sense fills (1396), entronitzà Martí en la confederació catalanoaragonesa. Com a conseqüència d'això, l'*ius luedi* o dret de lluïció del territoris afectats per la carta de gràcia del 1391 recaigué en la monarquia. Els Trastàmara, amb l'entronització de Ferran I a Casp (1412), heretaren, doncs, aquest dret. Alfons IV el Magnànim reclamà la lluïció el 1456, però com a gràcia per la reforma de l'administració municipal barcelonina i sense el pagament del deute de 50.000 florins. Barcelona, si bé acceptà d'antuvi el retorn dels territoris al rei, no acceptà pas l'anul·lació del deute. Així, s'hagué d'arribar a una solució de compromís, amb la cessió al rei del comtat d'Empúries, que havia costat el mateix preu (27.500 lliures) però que no produïa les rendes (30.000 sous anuals) que recaptava la baronia il·licitanocrevillentina. Joan II, successor d'Alfons IV, cedí l'*ius luendi* a la seva segona esposa, Joana Enríquez, qui tornà a reclamar la lluïció el 1458. Després d'un llarg procés i dues sentències reials (15 de febrer i 12 de maig del 1460) Elx, Crevillent i les altres localitats caigueren en mans de la reina, els procuradors de la qual, a desgrat de Barcelona que reclamava les rendes del 1460, prengueren possessió de la baronia abans del 23 de juny. El plet continuà per motiu de les rendes impagades i es perllongà fins a la fi de la guerra civil que assolà el Principat, quan el Consell de Cent reconegué definitivament la lluïció de la baronia el 3 de juny del 1473.³⁷

Durant el període de senyoria de la ciutat de Barcelona l'aljama il·licitana estava presidida per un cadí o *alcadi* (de l'àrab قاض, *qadī*, «jutge») i dos vells o xeics (شيخ, *xuyukh*, plural de شيخ, *xaykh*),³⁸ que encapçalaven un consell o aljama (الجماعة, *al-jamā'*) formada per deu notables.³⁹ Un altre càrrec d'importància era l'alfaquí (الفاقيه, *al-faqīh*), intèrpret del dret canònic musulmà (concretament de l'escola malikita, imperant a Al-Andalus), jurista i mestre d'escola, que exercia una gran influència sobre la comunitat. Pere Ibarra dona notícia,⁴⁰ (que no reflecteix la documentació barcelonina consultada), de l'existència d'un mostassaf (محتسب, *muhtasib*), encarregat de la inspecció del mercat, d'un sequier i d'un fidel o alamí (الأمين, *al-amīn*), que s'ocupava del repartiment de l'aigua de les terres de l'aljama i del manteniment de les necessitats de l'horta de Marxena. El 1436 l'alamí era un tal *Ubequer Ismael*, Abū Bakr Ismā'īl, que percebia un salari de 40 sous anuals.⁴¹

Únicament el càrrec de cadí requeria de la intervenció del senyor d'Elx. A més de les funcions judicials implícites al càrrec, intervenia en la recaptació dels impostos, com també ho feien els vells, que protagonitzaven la vida administrativa. Malgrat l'autonomia de la

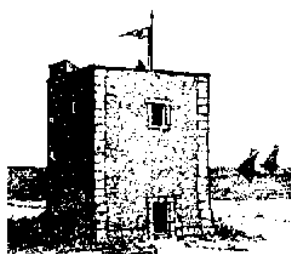
³⁷ Sobre la lluïció d'Elx i Crevillent, vegeu el meu article «El procés de lluïció de la baronia d'Elx i Crevillent», *Barcelona Quaderns d'Història*, 5, 2001, p. 111-125.

³⁸ A l'Aragó rebien el nom d'adelantados o مقدّمون, *muqaddimūn*.

³⁹ Vegeu el meu article citat, «Barcelona senyora de mudèjars: la introducció de la insaculació a la moreria d'Elx per les autoritats barcelonines».

⁴⁰ P. IBARRA I RUIZ, *Historia de Elche*, p. 75-76.

⁴¹ JOSÉ HINOJOSA MONTALVO, *La moreria de Elche en la Edad Media*, Centro de Estudios Mudéjares, Terol, 1994, p. 53, nota 70.

comunitat en la provisió dels càrrecs propis, la jurisdicció civil estava sota el control del justícia de la vila, que depenia del consell il·licità, mentre que la jurisdicció criminal era exercida pel procurador, de nomenament senyorial, i si esqueia pel batlle.

Crevillent posseïa un govern semblant al de l'aljama elxana, amb dos vells i un nombre no diferent de components del consell-aljama.⁴² Tanmateix, a partir del 1360 consta un únic cadí per a les dues aljames, il·licitana i crevillentina.⁴³ Anteriorment, però, arribà a existir aquest càrrec privatiu per a l'horta d'Elx, com consta en un document del 1314,⁴⁴ la qual cosa pot pressuposar una administració autònoma a la del raval il·licità. A partir del 1392 consta com a cadí 'Alī ibn Sa'd, *Ali Abençot*, personatge destacat de la vida política il·licitana dels anys següents, que s'intitulava «moro alcadi de la vila d'Elx e loch de Crivillén». Nogensmenys, encara el 1418 apareix documentat un cadí privatiu de Crevillent, Ibrâhîm *Chillirinin*. Els vells eren aleshores 'Abd Al-lâh *Chirinin* i 'Alī Abû-l-Azraq (*Ali Abualazrach*).⁴⁵

La dependència de Crevillent respecte d'Elx s'explicaria per les devastacions patides durant la guerra dels Dos Peres (1356-1369), a les quals s'ha d'afegir la cavalcada del castellà Juan Sánchez Manuel, comte de Carrión, que ocupà Crevillent i s'emportà la població el 1375.⁴⁶ Ja en el segle XV, Crevillent—com Elx—sofrí les vicissituds de la nova guerra amb Castella (1429-1430) i les falconades de l'*adelantado* murcià Alfonso Ñáñez Fajardo.⁴⁷ Abans, però, l'aljama crevillentina estigué involucrada en l'assassinat de l'oriolà Gil Miralles i la seva família (1420), fet que comportà represàlies des de la capital del Baix Segura,⁴⁸ i de Genís Sadorní, alcaid del castell, i la seva muller (1428), per la qual cosa la població crevillentina fou deportada a Elx. L'abandonament del lloc despertà l'avarícia dels veïns, que saquejaren repetidament la població, «mas encara que de la vila d'Oriola e d'altres parts són venguts e vénen al dit loch a furtar e portar-se los béns mobles e robes dels dits moros tro a les portes de les cases»; fins que la reina Maria, lloctinent general del Regne, intervingué i ordenà al regent de la governació oriolana que protegís els béns dels sarraïns crevillentins i posés fi als actes de predació.⁴⁹

Els efectes de la guerra amb Castella i les correrries d'Alfonso Ñáñez Fajardo per Crevillent consten en uns capítols tramesos per l'aljama crevillentina als consellers barcelonins, conservats a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.⁵⁰ En el context de la guerra, el procurador d'Elx i

⁴² ARXIU HISTÒRIC DE LA CIUTAT DE BARCELONA (AHCB), Lletra de creença lliurada a Hamet Baner. Mesquita de Crevillent, 5 de març del 1453, 1C-XII-24.

⁴³ M. T. FERRER I MALLOL, *Les aljames sarraïnes...*, p. 63-64.

⁴⁴ J. HINOJOSA MONTALVO, *op. cit.*, p. 55.

⁴⁵ Sobre la notícia del cadí i els dos vells crevillentins, vegeu J. HINOJOSA MONTALVO, «Crevillente: una comunidad mudéjar en la Gobernación de Orihuela en el siglo XV», *Actas IV Simposio Internacional de Mudéjarismo: Economía (Teruel, 17-17 de septiembre de 1987)*, Terol, 1993, p. 307-317, nota 9. I també del mateix autor i al mateix simposi, «La gestión de la renta feudal en Crevillente durante el siglo XV», p. 319-337.

⁴⁶ M. T. FERRER I MALLOL, *Les aljames sarraïnes...*, p. 71 i documents 111, 112 i 117.

⁴⁷ Sobre les accions militars castellanes al migjorn valencià, vegeu la crònica impròpiament anomenada de Pere Maça, editada —matusserament— per J. HINOJOSA MONTALVO, Universitat de València, València, 1979, p. 57-60.

⁴⁸ Els fets relacionats amb la mort de Gil Miralles a J. HINOJOSA MONTALVO, «Crevillente: una comunidad mudéjar...».

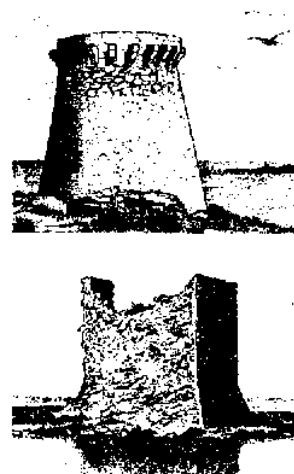
⁴⁹ AHCB, Documents de la reina Maria, 1C-XII-24.

⁵⁰ AHCB, Capítols [...] moros del loch de Crivillén als molt honorables e molt [savis] senyors los consellers de la molt noble ciutat de Barcelona, se[nyor]ja del dit loch, 1C-XII-24, paper solt que porta la data —equivocada— de 1449.

Crevillent per Barcelona, Andreu de Sos, prengué alguns ostatges entre els habitants de Crevillent, com també féu Pere Maça de Liçana, governador general d'Oriola. Desconeixem el per què de la presa d'ostatges crevillentins, que foren duts a Elx, però sabem que aquesta situació provocà indefensió i desassossec al si de la comunitat. El 20 de febrer del 1430 el propi *adelantado* murcià o el seu fill⁵¹ escometé Elx; cinc dies abans els castellans havien atacat el castell de Crevillent, però foren rebutjats per una tropa de ballesters cristians, oriolans sota el comandament d'un tal Ferran López,⁵² i la pròpia milícia mudèjar del lloc. Els castellans abandonaren Crevillent però arrasaren el terme. La situació havia de ser especialment greu i l'aljama crevillentina demanà a Barcelona l'exempció del pagament d'impostos mentre durés la guerra; demanda que féu també la vila i «moreria» d'Elx.⁵³ Anys més tard, apaivagada la tensió amb Castella, un nou focus de discòrdia sorgirà amb el comte de Cocentaina, senyor de la veïna Asp i Elda. El 1457 els batlles d'aquests dues localitats, amb catorze cavalls i cinc-cents peons, correran el terme crevillentí «ffahents guerra axí com si fos guerra de inimichs». Prop de la localitat occiren un «moro» innocent i capturaren set més amb el seu bestiar i altres béns, als quals portaren tot seguit a Asp.⁵⁴

La comunitat musulmana crevillentina també fou víctima dels abusos dels procuradors barcelonins, com Jaume de Gualbes (1437), que s'acarnissà amb alguns dels seus membres, amb el corresponent malestar i la marxa de deu famílies crevillentines per aquesta causa: «que per cosa molt injusta, procehint massa rigorosament contra alguns moros del dit loch de [Crevillent], se n'anaren bé ·x· casats e los altres staven molt sollevats de anar-se'n».⁵⁵ Jaume de Gualbes, membre de l'orgullós estament dels ciutadans barcelonins, exercí la procuració com si d'un senyor feudal es tractés. Les irregularitats en els seus comptes, juntament amb el seu comportament altisonant i fora de lloc a les corts valencianes d'aquell any, provocaren la seva caiguda.

Els crevillentins recolzaren la decisió dels consellers barcelonins de nomenar Joan Ferrandes de Mesa —un home del país— regent de la procuració, mentre es decidia el nomenament d'un altre procurador. Tanmateix, sembla que aquesta regència es perllongà en excés, provocant rivalitats i conflictivitat entre els il·licitans. L'agost del 1448 un total de quatre missatgeries arribaren a Barcelona, i denunciaren la situació; una part del consell d'Elx estava molesta amb el regent, que, juntament amb el batlle, havien beneficiat parents i amics desmesuradament. Joan Ferrandes de Mesa fou destituït i Barcelona elegí mossèn Pere de Relat com a

⁵¹ La crònica de Pere Maça diu «que'l fill de Faxardo vench ab ·cc· de cavall», p. 58.

⁵² Segons Pere Bellot, aquestes forces cristianes foren trameses pel consell d'Oriola, per la preocupació que causava el fet que l'*adelantado* murcià conquerís el castell crevillentí. També afegeix que els «moros» tenien tracte amb l'enemic. Vegeu Pere BELLÓT, *Anales de Orihuela*, t. Institut de Cultura «Juan Gil-Albert»-Real Academia Alfonso X el Sabio, Alacant 2001², p. 330-331. Els crevillentins, als capítols tramesos a Barcelona, no diuen res d'aquests tractes.

⁵³ AHCB, 1C-XII-24, 7 d'abril del 1430 (provisió dels consellers); 24 d'abril del 1430 (provisió d'Alfons el Magnànim); 20 de juny del 1430 (demanda de la vila i moreria d'Elx).

⁵⁴ AHCB, *Memorial dels cassos o enfractes seguits en lo terme d'Elig e de Crivillén e de les scriptures o processos de cascú de aquells per via de memòria*, 1C-XII-24, document solt de dos folis, inventariat amb data de 1460.

⁵⁵ AHCB, *Deliberació dels consellers i altres prohoms del 20 de setembre del 1437*, 1C-XIII-1 (antigament deliberacions II-1), ff. 183v-184r.

procurador (1449-1453). És durant el seu govern que s'inicien els frecs amb el comte de Cocentaina, el poderós Eiximèn Peres Roís de Corella i de Santacoloma, senyor de les localitats veïnes d'Asp i Elda, provocats per l'ajut que la comtessa, Na Beatriu Llançol de Romaní, propicià al notable de l'aljama il·licitana 'Alî ibn Sa'd, en el plet que mantindrà amb els oficials de la baronia.⁵⁶

Crevillent, que mai no s'oposà —com Elx— a no tenir per senyor el rei, malgrat alguns abusos, s'avingué a ser senyorejada per Barcelona. Vet ací l'interès de l'aljama per sol·licitar dels consellers un penó barceloní, que utilitzarien en ocasions solemnes. El *Dietari de l'Antic Consell Barceloní* ja conté aquesta demanda, que serà aprovada pel Consell de Cent celebrat el 13 de setembre del 1435. En aquell consell s'aprovà la tramesa de dos penons de trompeta i dos gamfanons o estendards, un per a cada localitat, per a «servey de la vila de [E]lig e del castell de Crivillén, axí com de fet se són fets».⁵⁷ Tanmateix, no tenim notícia fins a l'11 de març del 1439 de la tramesa, només a Crevillent, d'un penó amb les armes de Barcelona, amb un cost de 10 florins, perquè «los dits moros, haüda la gràcia del dit panó, se tinguessen mils per dit de star en subjugació de la dita ciutat».⁵⁸

Crevillent era un lloc essencialment mudèjar. La població cristiana es reduïa tan solament als oficials dels senyor i als soldats que periòdicament, en cas de perill, ocupaven el castell. Barcelona no era pas València i potser, per això, resultava tan estrany als nouvinguts la pràctica pública i tolerada de la religió islàmica. Als inicis del domini barceloní (1407), l'aljama crevillentina, encapçalada per Muhammad ibn Salâma (*Mahomat Abensalema*), «sindich de la dita universitat», s'enfrontà als oficials de la senyoria perquè el procurador i el batlle s'oposaven, sense especificar el motiu, a la celebració de noces nocturnes, acompanyades de música, segons el costum musulmà.⁵⁹

Si bé el regne de València es caracteritzava per una especial tolerància vers les pràctiques islàmiques des dels temps de la conquesta, no hem d'oblidar la condició de població sotmesa, vençuda, dels mudèjars. La religió musulmana era únicament concebuda en l'àmbit estricte de la «moreria», no més enllà; i encara —com hem vist al cas anterior— calia superar les previsibles reticències de l'oficial cristià de torn.

El concili de Viena del Delfinat (1311-1312), d'antuvi convocat per Climent v per a abolir l'orde del Temple, considerà —a més— ofensiu que en terres de cristians el muetzi cridés públicament a l'oració i es permetessin peregrinacions a llocs considerats sagrats pels musulmans. L'avís anava especialment dedicat als regnes ibèrics, on aquestes pràctiques havien restat protegides pels pactes de capitulació del segle anterior. Tot i que la mesura era especialment delicada, les disposicions emanades de la cancelleria catalanoaragonesa foren extremadament du-

⁵⁶ Sobre el regiment de la baronia il·licitanocrevillentina i les procuracions, vegeu el meu article ja citat «Elx i Crevillent sota la senyoria de la ciutat de Barcelona (1391-1473)».

⁵⁷ *Manual de Novells Ardits vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, I, editat per Frederic SCHWARTZ I LUNA i Francesc CARRERAS I CANDI, Barcelona, 1892, p. 328.

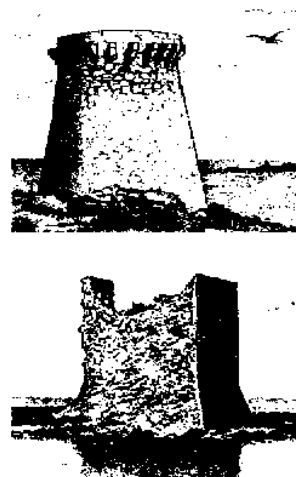
⁵⁸ AHCB, IC-XIII-2 (antigament deliberacions II-2), ff. 60r-61v.

⁵⁹ AHCB, IC-XII-24, document solt, catalogat erròniament de 1390 i que M. T. Ferrer i Mallol, que el publica, suposa del 1407. Vegeu d'aquesta autora, *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, CSIC, Barcelona, 1988, document 237.

res. Jaume II prohibí la crida pública a l'oració, que s'entenia a no fer-la des dels minarets, i establí la pena de mort per als infractors. Aquestes disposicions, amb alguna variació, foren seguides pels seus successors; fins i tot el bonhomíós Martí l'Humà mostrà un particular tarannà repressiu en aquesta qüestió.⁶⁰ Durant tot el segle XIV, doncs, els musulmans veren disminuir considerablement la llibertat religiosa. Tancats a les «moreries», únic espai reservat, havien de renunciar àdhuc a les peregrinacions als llocs sagrats, com el santuari dels Sîd Bûna de la Vall de Guadalest, on acudien musulmans de tot el Regne a obtenir la *baraka* del pietós Abû Ahmad ibn Sîd Bûna, destacat místic que hi havia viscut i mort.⁶¹

La discriminació del col·lectiu mudèjar era deguda bàsicament a la seva condició de musulmans, no ho oblidem. La perseverança, un cop integrats en regnes cristians, en la religió dels seus avantpassats, esperonava les mesures repressores de les autoritats cristianes, eclesiàstiques i laiques, que cercaven finalment la seua conversió, malgrat la rendibilitat que se'ls treia. No hi havia cap característica física que permetés diferenciar un cristià d'un musulmà, solament la ideologia i l'ús persistent d'una llengua diferent, l'àrab o algaravia, tan fonamental per a la seua pràctica religiosa, com per als cristians el llatí. Un cop esdevinguts forçosament cristians (1525), els neoconvertos o moriscos patiran la persecució de la seua llengua: es destruiran llibres i documents, fins no deixar-ne pràcticament cap rastre, i se'ls obligarà a parlar la llengua dels cristians. Més enllà de l'assimilació, la repressió idiomàtica pretenia privar-los de l'element essencial de la seua religió, la llengua de la revelació.

Les mesures de segregació imposades contra la minoritzada població mudèjar els obligava a residir en «moreries» i s'arribà a exigir que portessin un pentinat característic; a l'Aragó i al Principat fins i tot havien de dur un distintiu. No podien tenir relacions carnals amb cristians i cristianes, encara que fossin prostitutes. La sarraïna culpable d'aquest delictes era reduïda a esclavitud i podia ser condemnada a lapidació, assots i pèrdua de drets hereditaris pels tribunals islàmics. La fi del sarraï culpable de jaure amb cristiana era directament la foguera, així com una pena severa per a la infractora.⁶² La manca de distinció física de sarraïns i cristians era particularment sentit per les prostitutes, com Alicsèn de Tolba el 1304, que enganyada tingué relació amb un tal *Aytolà* ('A'id Al-lâh), sarraï de l'aljama de Xivert, fins que —trasbalsada— «avia conegut que ere moro en

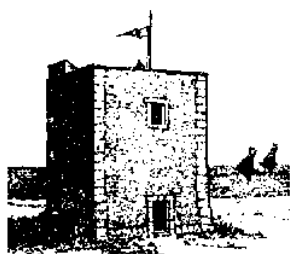

⁶⁰ Sobre la repressió de les pràctiques musulmanes, vegeu M. T. FERRER I MALLOL, *La frontera amb l'Islam...*, p. 85-101.

⁶¹ Sobre els Sîd Bûna o Sîd Bono, vegeu Jacint Bosch VILA, «Notas de toponimia para la historia de Guadalest y su valle», *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 14-15 (1965-1966), fascicle 1; reimprès a *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, 3, 1986, p. 201-230. Més recent és l'estudi de FRANCISCO FRANCO SÁNCHEZ, que localitza erròniament la tomba a prop de —ell desconeix el nom— la bassa d'Atzeneta, a Benifato, «Identificación de la tumba de los Sîd Bono en Benifato (Alicante)», *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, 5, 1988, p. 181-186. La mesquita i tomba objectes de peregrinació eren, però, al lloc conegut com la Mesquita, a Beniardà,

arrasat per ordre de Felip II que l'esborrà de la terra, coincidint amb l'empresonament del marquès de Guadalest i almirall d'Aragó, En Sanç de Cardona i Rois de Liori (1569). Vegeu Pasqual BORONAT I BARRACHINA, *Los moriscos españoles y su expulsión*, Fco. Vives y Mora, València, 1901 (reimpressió, Universitat de Granada, Granada, 1992), p. 443-469.

⁶² Sobre les mesures segregacionistes contra la població mudèjar, vegeu M. T. FERRER I MALLOL, *La frontera amb l'Islam...*, p. 1-60. També J. HINOJOSA MONTALVO, *Los mudéjares*, I, Centro de Estudios Mudéjares, Instituto de Estudios Turolenses, Terol, 2002, 283-298.

son membre».⁶³ Aquest és el mateix cas, el 1456 a l'Elx barceloní, de la prostituta Maria de Biscaia, que jau al bordell de la vila amb un sarraí d'Asp.⁶⁴ En tots dos casos la religió –des de la infantesa– s'interposà entre el plaer mundà dels dos sarraïns, un fugí i l'altre acabà a la presó, ja que tots dos estaven circumcidats i a les dues bagasses no se'ls escapà aquest detall. No obstant això, en molts casos les prostitutes cristianes, malgrat les prohibicions, s'avenien de grat amb els seus clients musulmans. Com el cas d'Elvira, que el 1447, abandonà el bordell d'Elx per oferir els seus serveis a la «moreria». Percebuda la infracció per les autoritats locals, envaïren l'aljama i detingueren la prostituta i tres persones més. Això originà un conflicte de competències entre el consell il·licità i les autoritats de la baronia, car la detenció era competència del batlle i no del justícia. Un altre cas és el de Caterineta, muller de Gonçalbo d'Andújar, que exercia la prostitució de manera clandestina a Elx el 1465, detinguda pel justícia quan fou sorpresa a casa seva amb dos sarraïns.⁶⁵

Però l'incompliment de les mesures restrictives no solament eren vigilades per les autoritats cristianes. A Elx, el 1453, són els propis musulmans els que denuncien el seu alfaquí, el controvertit Muhammad al-Hâjj, perquè havia dirigit la *salât* o pregària, a la vista de tothom, al pla situat davant de la vila. Això fou exposat pels dos vells de l'aljama d'aquell any, Ahmad *Abayçani* i Ahmad al-Bilânî, enfrontats a l'alfaquí, davant de la cort del regent de la procuració Joan Ferrandes de Mesa.⁶⁶

Muhammad al-Hâjj (*Mahomat Alhaig* a la documentació) era un important prohoms de la comunitat musulmana il·licitana. Potser al-Hâjj sigui la *nisba* que justifiqui que ha complert el precepte de la peregrinació a la Meca. Una altra possibilitat seria que fos Muhammad ibn al-Hâjj (*Mahomat Benalhaig*), natural de l'Almudaina (el Comtat), que havia obtingut llicència per a establir-se a Elx el 9 de febrer del 1432.⁶⁷ Alfaquí d'Elx, juntament amb Sa'd ibn Zakariyyâ' havia protagonitzat diverses missatgeries a Barcelona, per resoldre les divergències que mantenia amb el cadí 'Alî ibn Sa'd, que marxà a Barcelona acompanyat de Sa'd Sarrià. L'alfaquí fou acusat de sollevar l'ordre de l'aljama pels seus correligionaris, tot i que la senyoria finalment l'eximí de tota culpa. El fet, però, mostrava rivalitats pel control de l'aljama i la formació de partits oposats. Per això Barcelona, «donant fi e repòs a totes qüestions qui per la dita rahó sobre les dites parts», decidí introduir la insaculació en la provisió de càrrecs de l'aljama il·licitana.⁶⁸ Sembla que les raons són les mateixes que les adduïdes per a la introducció del sistema a la vila cristiana, el 6 de juny del 1448: «per esquivar e remoure diversos abusos e tota matèria de suspició e intricació en la elecció del concell general e particular e dels justícia e jurats de la dita vila».⁶⁹ Recordem que des de finals del 1437 Joan Ferrandes de Mesa ocupava la regència de la procuració, perllongada en excés per l'actitud dubitativa dels

⁶³ Anna DOMÍNGO I GRABIEL, «La veu de sarraïns i sarraïnes de la Corona d'Aragó a la documentació cristiana del segle XIV», *Sharq Al-Andalus. Estudios Mudéjares y Moriscos*, 12, 1995, p. 11-22.

⁶⁴ AHCB, *Memorial dels cassos o enfractes...*, 1C-XII-24,

⁶⁵ Per als casos d'Elvira i Caterineta, vegeu J. HINOJOSA MONTALVO, *La moreria de Elche...*, p. 64-66.

⁶⁶ AHCB, 1C-XII-24, Elx, divendres 5 d'octubre del 1453.

⁶⁷ Document regestat per J. HINOJOSA MONTALVO, *Documentación Medieval Alicantina en el Archivo del Reino de Valencia-I*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1986, p. 50.

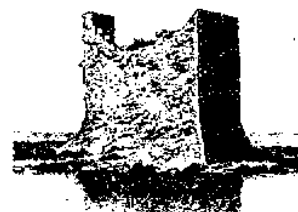
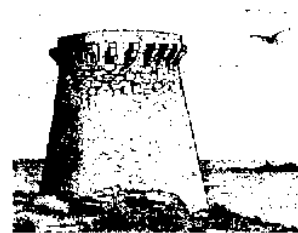
⁶⁸ Vegeu el meu treball citat, «Barcelona senyora de mudéjars: la introducció de la insaculació a la moreria d'Elx per les autoritats barcelonines».

⁶⁹ AHCB, *Priilegium concessum per honorabiles consiliarios Barchinone ville d'Elig*, 1C-XII-24, set folis solts.

consellers barcelonins a enviar un nou procurador rere el fracàs de Jaume de Gualbes. L'oposició al regent no estalvià en missatgeries a Barcelona, que decidí, primerament, introduir la insaculació, en espera de triar la persona adient per al càrrec de procurador, que recaigué finalment en Pere de Relat, el 12 de setembre del 1449.⁷⁰

El document que conté el text de les disposicions electives per a l'aljama il·licitana, dirigit a Joan Ferrandes de Mesa (regent de la procuració) i Antoni Balaguer (batlle) és una minuta diplomàtica que manca de tot element de validació. Per això no consta la data. Nogensmenys, crec que el document s'expedí finalment abans del 28 d'agost del 1448, data de la deliberació que decideix la tramesa d'un portaveu de senyor a la baronia, amb la missió d'investigar l'actuació del regent. I abans també de la marxa d'Elx de l'excadi 'Alí ibn Sa'd (setembre del 1450), que cercà aixopluc en terres del comte de Cocentaina.⁷¹ Anys més tard l'alfaquí Muhammad al-Hâjj (12 de novembre del 1453) seguí el mateix camí; s'establí a Elda i es féu vassall del comte de Cocentaina. Per motivacions de caire familiar que veurem més endavant, el qüestionat alfaquí abandonà Elx i en la data citada, a Asp, en presència de les autoritats de l'aljama i els oficials del comte, mirant cap a migjorn, jurà com a veí d'Elda i vassall del comte per espai de cinc anys.⁷²

Aquest desaveïnament, però, no s'ha de relacionar amb altres esdeveniments des del 1449,⁷³ de motivació econòmica i producte del zel que les autoritats de la baronia posaven en la recaptació dels impostos. L'aljama il·licitana havia de contribuir a les 1.000 lliures anuals, en dos pagaments (el 24 de juny i el 25 de desembre), que Elx havia de satisfer a Barcelona, sempre necessitada d'ingressos. L'aljama crevillentina n'havia de pagar 500.⁷⁴ A l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona es conserva un quadern amb el «Capbreu levador de les rendes que la insigne ciutat de Barcelona reb cascun any de la vila d'Elig, terme e territori de aquella» i el «Capbreu levador de Crevillent», ambdós del 1457, segons l'anotació del verso del primer foli. Al document il·licità els noms de cristians i musulmans apareixen barrejats i s'hi inclouen les rendes a pagar en Pasqua Florida, els arrendaments d'aigua a pagar en Sant Joan, els censals antics, els censals de Sant Joan, els censals de la pobra de Sant Jordi pagadors en Sant Joan i en Nadal, les cavalleries, les peonies i els almagrans; mentre que el capbreu crevillentí, on únicament consten tres cristians entre una majoria mudèjar, inclou només els almagrans i els censos.⁷⁵

⁷⁰ Sobre l'elecció de Pere de Relat, vegeu el meu «Elx i Crevillent sota la senyoria de la ciutat de Barcelona (1391-1473)».

⁷¹ AHCB, Deliberació dels consellers i alguns prohoms del 24 de setembre del 1450, 1C-xiii-6 (antigament deliberacions 11-6), ff. 152v-154r..

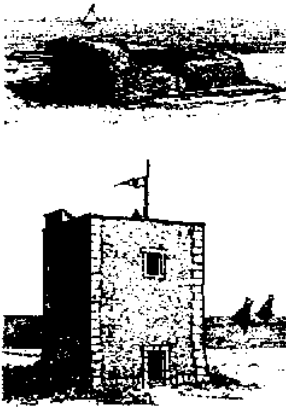
⁷² AHCB, 1C-xii-24, document solt, Asp, 12 de novembre del 1453.

⁷³ Roser SALICRÚ I LLUCH, «Sarrains desaveïnats d'Elx a mitjan segle xv (1449) segons el seu propi testimoni: dificultats econòmiques i conflictivitat interna de la moreria», *Sharq Al-Andalus. Estudios Mudéjares y Moriscos*, 12, 1995, p. 23-66.

⁷⁴ Sobre les rendes de la baronia il·licitanocrevillentina, vaig presentar la comunicació titulada «Les rendes de la baronia barcelonina d'Elx i Crevi-

llent (1391-1473)», al *xvii Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta* (Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre del 2000), en premsa.

⁷⁵ AHCB, 1C-xii-24, quadern solt. Vegeu el meu treball, «Noms i llinatges de la població musulmana d'Elx i Crevillent al segle xv», *iv Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. xxi Col·loqui de la Societat d'Onomàstica* (Ontinyent, 29 i 30 de setembre i 1 d'octubre de 1995), Denes, Paiporta, 1997, p. 493-502.

Entre els que volen marxar de l'aljama d'Elx el 1449 està Zuhayra, muller de l'excadí 'Alî ibn Sa'd, i altres destacats membres del seu partit, com Malik *Xaep*, Sa'd al-Barrazî i Yûsuf al-Qadi. Tot fa pensar que la facció d'Alî ibn Sa'd caigué en desgràcia, coincidint amb la introducció de la nova modalitat de provisió de càrrecs, mentre l'alfaqú mantenia la seva influència, fins que hagué també de marxar el 1453. Malauradament, a tenor de la documentació conservada, no podem deduir més coses, tot i que jo m'inclinaria a pensar que, com passaria a Barcelona per les mateixes dates, la introducció del nou sistema produí un sotrac en l'equilibri de forces de l'aljama i l'antiga oligarquia perdé el seu poder. Només d'aquesta manera podem explicar-nos els exilis de dos personatges tan destacats com 'Alî ibn Sa'd i Muhammad al-Hâjj.

Però, com era el nou sistema i a partir de quin moment havia de tenir efecte? Segons la minuta conservada, els consellers establiren que els dos vells de l'any en qüestió triessin quatre «bons hòmens antichs», és a dir, majors de seixanta anys, i que aquells fiquessin en un sac els noms de tots aquells membres de la comunitat «abills e inefficients per a rregir e administrar la cosa pública de la dita moraria e aljama». El primer divendres del nou any, a la mesquita, un menor de set anys procediria a insacular quatre noms, en presència de les autoritats senyorials i de l'aljama. D'entre aquests noms, el batlle n'escolliria dos perquè fessin de vells de l'any entrant, mentre que els altres serien nomenats consellers. Els vells de l'any anterior formarien part del nou consell, mentre que els sis membres restants, fins a completar el nombre de deu, serien novament insaculats. Així mateix, s'establiren també límits a l'exercici del càrrec de vell, que no podria ser ocupat de nou fins dos anys després d'haver deixat d'exercir-lo.

Finalitzat l'any, els dos vells estaven obligats a retre compte per escrit del seu regiment i, en cas d'irregularitat detectada, a restituir aquelles quantitats no justificades en els comptes. Un cop proveïts els càrrecs, el sac era segellat amb el segell de la batllia i lliurat als nous vells perquè s'encarreguessin de custodiar-lo. Les ordinacions també establien la forma en què havia de ser introduït un nou nom al sac insaculatori, «per via de alberans», aquest nom havia de pertànyer a persones que reunissin les condicions per a ser vells i membres del consell de l'aljama.

Possiblement poc després d'haver-se introduït a l'aljama el nou sistema de provisió de càrrecs, el cadí 'Alî ibn Sa'd fou acusat de sostreure 7.008 sous de l'aljama il·licitana (1449).⁷⁶ Aquest personatge ocupava el càrrec, almenys des d'abans del 1428, data en la qual fou confirmat pels consellers barcelonins.⁷⁷ Aquestes irregularitats s'afegien a la sentència dictada en contra pel regent de la procuració, aconsellat per l'alfaqú Muhammad al-Hâjj i el jurista Andreu Granyana, en l'afer de la sarraïna *Soteyt* i el seu marit Ahmad *Abaveyt*.⁷⁸ L'encara cadí il·licità viatjà a Barcelona, però fou debades. El nou procurador de la baronia, mossèn Pere

⁷⁶ AHCB, 1C-xii-24, dos documents solts del 16 i el 30 d'abril del 1449.

⁷⁷ AHCB, 1C-xii-24, document solt datat a Barcelona, el 7 de març del 1428.

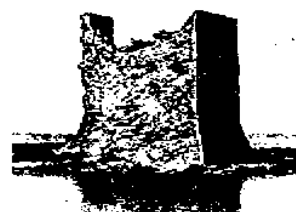
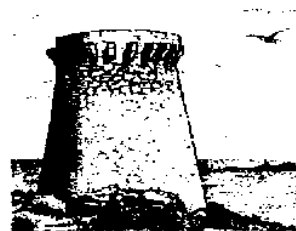
⁷⁸ AHCB, Apel·lació d'Alî ibn Sa'd contra la sentència del regent de la procuració d'Elx i Crevillent, 1C-xii-24, 30 d'abril del 1448.

de Relat, únicament reconegué un falsa imputació de 1.794 sous i 4 diners i l'eximí del deute de 1.768 sous i 4 diners, contret per Mûsà Muqaddam amb el mercader de València Vicenç Valentí, per la venda de la sosa de l'aljama. De mica en mica la situació personal d'Alî ibn Sa'd es féu més insostenible, raó per la qual decidí marxar d'Elx i cercar refugi en terres del comte de Cocentaina, que l'acollí i aprofità l'afer per intervenir en els assumptes de la baronia.⁷⁹

Alî ibn Sa'd fou substituït per Sa'd ibn Zakariyyâ', gendre i aliat polític de l'alfaquí Muhammad al-Hâjj, que consta en la documentació com a lloctinent del cadí. Això, potser, ens faci dubtar sobre la implantació efectiva de la insaculació a l'aljama d'Elx i si el document conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona és quelcom més que un simple esborrany administratiu. Com hem vist, Alî ibn Sa'd exercí el càrrec de cadí des d'abans del 1428 i en 1450, amb la seva marxa d'Elx, és substituït per un lloctinent, que no cadí pròpiament nomenat. Això, potser, tingui relació amb la situació de provisionalitat en què vivia l'aljama com a conseqüència de les disputes internes que no aconsellarien l'aplicació de les noves disposicions emanades des de Barcelona. Provisionalitat o no, el cert és que el 1457 encara continuava Sa'd ibn Zakariyyâ' com a lloctinent del cadí a Elx, com tenim documentat en unes actes d'un judici celebrat en la seva presència.

Efectivament, l'11 de novembre del 1457, dimecres, compareixen davant el lloctinent de cadí i els vells Alî Zaqâq (*Ali Zacach*), Karîm Abîl (*Carim Abil*) i Sa'd ibn Asad (*Çaet Abenacet*), com a testimonis d'una trifulga entre joves –*moratells*– que acabà amb agressió a un tal Malik (*Milich*), que fou perseguit fins a casa seva per Hasan ibn Sa'd al-Muqaddam (*Acen fill de Çaat Almuquetdem*), Abû Bakr ibn Sa'd al-Muqaddam (*Ubaquer fill de Çaat Almuquetdem*), Ibrâhîm ibn Hasan (*Abrahim fill de Acen*), Ahmad ibn Azwar (*Amet Abençar*) i Muhammad ibn Za'îm (*Mahomat fill de Zahem*). Ultra la major o menor importància dels fets relatats, el document ens interessa per ser l'únic testimoni que ha pervingut d'un judici en un tribunal mudèjar il·licità.⁸⁰ Malauradament manca el contingut de la sentència, però això no impedeix copsar que el català era la llengua escrita emprada als tribunals de la comunitat mudèjar il·licitana.

Desconeixem el grau de coneixement de la llengua àrab a Elx i, per extensió, a les aljames de la Governació d'Oriola al segle xv. Si bé l'àrab dialectal valencià era ben viu a les aïllades comarques muntanyoses valencianes, no sabem si la situació lingüística era la mateixa en les comunitats en contacte permanent amb població cristiana, com és el cas d'Elx o les aljames del Vinalopó. Arnald Steiger distingeix un àrab dialectal valencià diferent del granadí,⁸¹ a partir de l'estudi de la *Doctrina christiana en lengua aráviga y castellana* (València, 1566).⁸² Però aquest llibre, per a ús de clergues castellanoparlants, anava dirigit als moriscos de la diòcesi

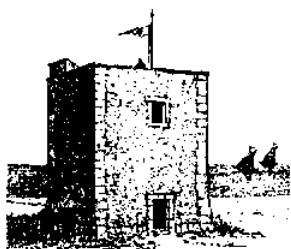

⁷⁹ AHCB, Deliberació dels consellers i alguns prohoms de dijous, 24 de setembre del 1450, 1C-xiii-6 (antigament deliberacions II-6), ff. 142v-154r.

⁸⁰ AHCB, 1C-xii-24, document solt de quatre folis, que porta la indicació «informan un hecho criminal». Ha estat publicat per mi a «Noms i llinatges de la població musulmana d'Elx i Crevillent al segle xv», p. 500-502.

⁸¹ Arnald STEIGER, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, Hernando, Madrid, 1932, 1991².

⁸² *Doctrina cristiana en lengua arábica y castellana para instrucción de los moriscos del Ilustrísimo Sr. D. Martín de Ayala, arzobispo de Valencia*, edició per fotogravat de ROC CHABÁS amb pròleg i transcripció en caràcters àrabs de Julià RIBERA, València, 1911. Còpia facsímil de Librerías París-Valencia, València, 1980.

de València, desconixedors del català dels cristians. La situació sociolingüística era la mateixa a les aljames de la governació d'Oriola? No ho sabem ben bé, però a Elx els dubtes en la transcripció dels noms àrabs, com Sa^cd (amb *s* emfàtica), que el podem trobar transcrit *Çaat*, *Çaet*, *Çat*, *Çaot*, permet entreveure una particular forma de diglòssia, amb un ús quotidià de l'algaravia enfront del català imperant, imposat per les autoritats cristianes. Pensem que el 1360, el collidor de les rendes de l'aljama d'Elx, Muhammad *Alfoll*, es queixava que el batlle li obligava a «donar en christianesch traslat del manual o compte seu, que ell ha fet e ordenat de la cullita dels rendes e drets del dit loch».⁸³ Per necessitat l'élite mudèjar havia de conèixer el català per relacionar-se amb els cristians dominants. Igualment, la necessitat religiosa requeria el coneixement de la llengua àrab, però això no pot dissimular les mancances en el coneixement de la llengua pròpia. De manera semblant al que els ocorre a la majoria dels valencians d'avui dia respecte del català, malgrat l'aparent situació de cooficialitat. O, el que és el mateix, parlaven àrab però qui sabia escriure ho feia en català. No crec pas que totes les comunitats mudèjars valencianes s'expressessin per escrit en àrab en el xv, almenys a la Governació d'Oriola.⁸⁴ Per aquest motiu, encara que ja en temps de la senyoria de la reina Joana Enríquez, el 14 de gener del 1465, el lloctinent de batlle a Elx, Jaume Ortiz, atorgà llicència a *Alí Addehen*, alfaquí procedent de «terra de moros», perquè s'instal·lés a l'aljama il·licitana i ensenyés «letra morisqua», és a dir, a llegir i escriure en àrab.⁸⁵ Evidentment, no haguessin cridat un foraster per ensenyar àrab si la comunitat tingués les persones capacitades per fer-ho.

A ulls d'avui resulta idíl·lic pensar en una comunitat mudèjar feliç, de llengua àrab, convivint amb els nostres avantpassats a la manera de l'*España de las tres culturas* dels llibres de text franquistes i d'algun discurs borbònic actual. La ficció literària traeix l'investigador, delerós de trobar empremtes del passat islàmic. Però la realitat era ben diferent, per a una comunitat sotmesa a discriminació per raons religioses i també lingüístiques. No vull negar pas amb això la pervivència de la cultura àrab escrita, de textos àrabs realitzats pels mudèjars i moriscos valencians, com l'anònim autor (Lluís?) d'una carta àrab composta en una data tan tardana com 1595 i amb fortes influències lèxiques catalanes,⁸⁶ però

⁸³ John BOSWELL, *The Royal Treasure: Muslim Communities under the Crown of Aragon in the Fourteenth Century*, Yale University press, New Haven (Connecticut), 1977, p. 504-505.

⁸⁴ Carmen Barceló i Ana Labarta, per contra, afirmen taxativament que «toda la documentación escrita por esta minoría estará redactada en árabe y usará el alfabeto propio de esta lengua», vegeu «Fondos documentales árabes de la minoría musulmana en tierras valencianas», *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, 4, 1987, p. 101-107. C. BARCELÓ defensa l'ús públic i privat de la llengua àrab per les comunitats mudèjars i morisques fins a l'expulsió (1609), vegeu «La llengua àrab al País Valencià (segles viii al xvi)», *Arguments*, 4,

1978, p. 123-149; i *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Universitat de València, València, 1984, p. 136-151. També d'aquesta autora, «Inventario de documentos árabes alicantinos», *Instituto de Estudios Alicantinos. Revista de investigación y ensayos*, 37 (setembre-desembre, 1982), p. 53-66. D'A. LABARTA, «Inventario de los documentos árabes contenidos en procesos inquisitoriales contra moriscos valencianos, conservados en el Archivo Histórico Nacional de Madrid (legajos 548-556)», *Al-Qantara*, 1, 1980, p. 115-164.

⁸⁵ J. HINOJOSA MONTALVO, *La morería de Elche...*, p. 59.

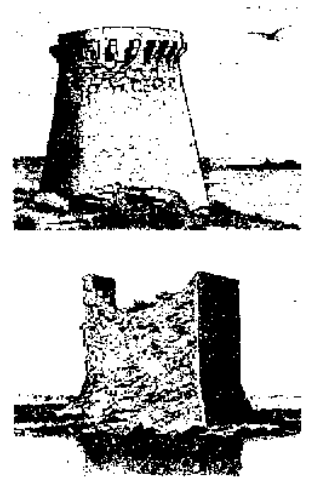
⁸⁶ Carta d'un morisc valencià, pertanyent a la col·lecció privada de Francisco de Paula Momblanch y Gonzálbez, editada per L. P. HARVEY, «The Arabic dialect of Valencia in 1595», *Al-Andalus*, 36, 1971, p. 81-115.

tinguem en compte la situació diglòssica en què es trobava la minoritzada societat mudèjar. L'escriptura aljamiada dels mudèjars aragonesos n'és una conseqüència. De la mateixa manera que se'ls imposava una determinada tallada de cabells o portar un distintiu, se'ls imposà l'ús de la llengua dels cristians, encara que les capitulacions de la conquesta, al llunyà segle XIII, no diguessin res al respecte. Tot i això, encara hi havia qui utilitzava l'àrab, oral i escrit, com encara avui hi ha valencians que, malgrat l'anorreadora castellanització, utilitzen el català com a vehicle de comunicació oral quotidiana i també en la nostra expressió escrita.

La necessitat d'aprendre àrab era viva entre els mudèjars valencians. Això explica la concessió de salconduits per viatjar al regne de Granada a aprendre la llengua en un context diferent del que oferien les aljames. Tot i que els casos que coneixem són del 1476,⁸⁷ il·lustren molt bé el que seria una inquietud cultural de primera necessitat de molts mudèjars valencians durant tot el segle XV. El 23 de febrer és 'Isà (*Eça*), fill de Muhammad *Hiole*, de Bunyol, qui obté un guiatge per anar a Granada. El 3 i el 4 de març els germans 'Alî i Yahyà ibn 'Ulay (*Ali* i *Yahie Benaley*), de Garx (a l'actual terme de Bolulla, a la Marina Baixa), l'obtingueren per a anar a Almeria.

Potser el testimoni judicial citat sigui una traducció *christianescha* d'una vista realitzada i expressada per escrit en àrab. No ho sé. El document no diu res al respecte. Tampoc no he trobat cap testimoni documental en àrab a la documentació de la baronia il·licitanocrevillentina conservada a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, que permeti suggerir l'ús normalitzat de la llengua àrab. Els mudèjars, en els seus escrits dirigits a la senyoria, utilitzaven el català. Entre les característiques diplomàtiques del procés conservat, el document l'encapçala l'expressió de la data, en llatí, «Die Mercurii ·viii· nouembris anno Domini ·M^o CCCCLVII^o». A continuació, el primer testimoni és interrogat sota la fórmula «Ali Zacach, moro de la moreria de la present vila d'Elig, testimoni jurat e interrogat segons la çunya e xara dir veritat, si e la qual sàpia en e sobra les coses de les quals serà interrogat»; el segon «Carim Abil, moro de la dita moreria, testimoni citat [a] juý e interrogat segons la çunya e xara dir veritat, si e la qual sàpia sobra les coses dejús scrites, de les quals fou interrogat»; i el tercer «Çaet Abenaçet, *serracenus dicte morarie*, testimoni citat [a] juý e interrogat dir e de posar veritat, si e la qual sàpia en e sobre les coses dejús scrites, de les quals fou interrogat». Un cop consignada la declaració, es tanca amb la fórmula, entre claudàtors, «Ffou-li legit presents les aljames e Çaat Abenzacaria, lochtinent de alcadi, lo qual perseverà en les dites coses»; «Ffou-li legit presents les dites aljames e lochtinent de alcadi, e perseverà en les dites coses»; «Fou-li legit presents los dits alcadi e aljames, e perseverà».

En una societat musulmana fortament mediatitzada per l'estat cristià dominant, el desenvolupament de la justícia islàmica estava molt

⁸⁷ Documents regestats per J. HINOJOSA MONTALVO, *Documentación Medieval Alicantina...*, p. 122.

condicionat i no havia d'entrar en contradicció amb les lleis forals que regien el regne, així era normal que els propis musulmans demandaren els seus correligionaris davant tribunals cristians.⁸⁸ A més, l'aplicació de les sentències d'un tribunal mudèjar, en aplicació de la *sunna* (سنة) i la *xarfa* (شرعية), havien de comptar amb la col·laboració del batlle. Així, doncs, no és estrany que les autoritats cristianes demanin la traducció o obliguin a la redacció de la documentació administrativa en llengua «de cristians». El *Llibre de la çuna e xara* del senyoriu de Sumacàrcer (la Ribera Alta), d'inicis del xv,⁸⁹ és un exponent de l'interès per tenir a l'abast, *en pla*, la documentació que afectava al col·lectiu mudèjar.

Tornant als fets esdevinguts a l'aljama il·licitana, un cop desaparegut de l'escena 'Alí ibn Sa'd, l'alfaquí Muhammad al-Hâjj continuà mantenint la seva influència. Tanmateix, l'impagament dels 6.000 sous de dot que Mûsà Mora havia de fer efectiu a la filla de l'alfaquí, Zuhayra (*Azoayre*), provocà l'empresonament del marit. Mûsà aconseguí de fugir i es refugià a les terres del comte de Cocentaina, qui, prest, decidí ajudar el fugitiu i iniciar el corresponent plet davant les autoritats barcelonines. Mentrestant, l'alfaquí havia aconseguit anul·lar el matrimoni i casar la seva filla amb 'Ayyâd ibn Zakariyyâ' (*Aye Benzararia*), unió de la qual nasqué un fill.⁹⁰

El comte de Cocentaina mantenia plet amb Barcelona per la inculpció de 'Alí ibn Sa'd i pretenia la revisió del cas. La negativa del procurador Pere de Relat a atendre aquesta reivindicació comportà la contestació violenta de la comtessa. En primer lloc, embargà els béns d'il·licitans i crevillentins i empresonà els que transitaven per les seves terres i les de Lluís Cornell i Maça de Liçana, governador aleshores d'Oriola i rival del comte.⁹¹ Poc després, un contingent armat, catorze a cavall i cent peons, comandat per Arnau Rossell, capità del comte, assaltà l'horta «dels moros» d'Elx dues vegades en un mateix dia, raptà tots els sarraïns que s'hi trobà i se'ls emportà a Asp. El 24 de setembre els consellers de Barcelona tenen notícia d'aquests fets i no poden amagar la seua sorpresa. El procurador Pere de Relat, alarmat, demanà que li fossin enviats urgentment 30 pavesos (que, més enllà de l'escut oblong que cobreix el cos, defineix el propi combatent),⁹² car només disposava d'una migrada força local per a defensar el terme. També començà a córrer el rumor que el rei havia cedit Elx i Crevillent al comte de Cocentaina sense restituir les quantitats que es devien a la ciutat de Barcelona. Entre altres mesures, els consellers barcelonins decidiren embargar els béns que 'Alí ibn Sa'd encara posseïa a la baronia.

Desconeixem la resolució d'aquest primer frec amb els vassalls del comte, però posteriorment se'n seguiren d'altres. Asp protestà per

⁸⁸ Mark D. MEYERSON, *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel*, Alfons el Magnànim, València, 1994, p. 347.

⁸⁹ Descobert per Vicent Pons Alòs a l'Arxiu dels Comtes d'Orgaz i editat per C. BARCELÓ, *Llibre de la Çuna e Xara*, Universitat de Còrdova, Còrdova, 1989.

⁹⁰ AHCB, 1C-xii-24, document solt. Asp, 12 de novembre del 1453.

⁹¹ AHCB, Deliberació dels consellers i els prohoms de dijous, 24 de setembre del 1450, 1C-xiii-6 (antigament deliberacions II-6), ff. 152v-154r. Desconec les raons de la intervenció sobre els béns i les persones de la baronia en terres de Lluís Cornell (Novelda, castell de la Mola, Monòver i Xinosa), més quan és notòria l'enemistat d'aquest noble amb el comte de Cocentaina, com recull P. BELLOT, *Anales de Orihuela*, I, p. 433; i Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, llibre xvi, c. xxv (vol. vii), edició a cura d'Ángel CANELLAS LÓPEZ, CSIC, Saragossa, 1988, p. 105 de l'edició.

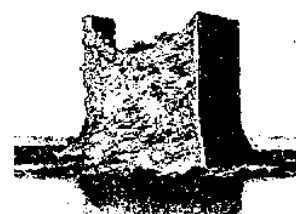
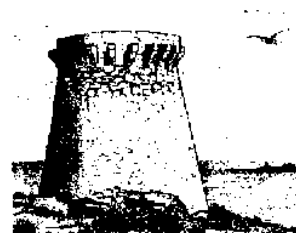
⁹² Vegeu el meu article, «Armament tramès per Barcelona a la seva baronia d'Elx i Crevillent», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 77, 2001, p. 219-230.

l'enderrocament d'un molí fariner i la solució del litigi no restà gens clara.⁹³ Les hostilitats continuaren i el 1456 Pere Roís de Corella, germà del comte i ardiaca de Xàtiva, entrà en territori de la baronia, i capturà set cristians amb els seus béns, com a represàlia per l'empresonament d'un vassall sarraí del comte, 'Alí Laye, que havia tingut relacions sexuals amb una prostituta cristiana —la Maria de Biscaia citada més amunt— al bordell d'Elx. El 1457, l'empresonament d'Ahmad Sarrià, un altre vassall sarraí del comte, provocà la intervenció armada del batlle d'Elda, que corregué el camp d'Elx, on assassinà un sarraí i en capturà set més amb el bestiar i béns que portaven. Encara en aquest any, el mateix batlle envai la baronia i capturà alguns cristians i un grup de sarraïns crevillentins que portaven una càrrega d'estores. Per últim, tenim constància d'un darrer atac, a les rodalies del Portitxol (límit natural de l'Alacantí i les Valls del Vinalopó), el 27 de setembre del 1457, quan un grup d'homes del comte capturaren dos sarraïns vassalls de Barcelona, que menaven set bèsties carregades de pansa vers el port d'Alacant.⁹⁴

Aclaparats per aquestes ràtzies indiscriminades, els consellers de Barcelona enviaren, el 1457, Gaspar Vilana com a portantveus de senyor per tractar directament amb el comte sobre la qüestió. Tanmateix, la gota havia vessat el got de la paciència dels habitants de la baronia; el mateix procurador de Barcelona, aleshores Francí Bussot, organitzà diverses expedicions de represàlia contra les terres del comte, més tard censurades pels consellers, els quals decidiren destituir el procurador per aquests fets.⁹⁵

A més de les incursions del comte de Cocentaina, a la baronia preocupà la proximitat amb la frontera de Granada. Les ràtzies sobre la costa granadina dels corsaris Nicolau Puigverd d'Alacant i Perot Joan d'Eivissa provocaren dues intervencions granadines contra Múrcia amb la pretensió d'arribar al migjorn valencià. Una primera saquejà Molina, Alguazas i la vall de Ricote; mentre que una segona, a principis del 1451, assetjà Mula i Llorca. Aquest fet provocà el pànic en totes les localitats de la governació oriolana. Pere de Relat, procurador llavors d'Elx i Crevillent, demanà a Barcelona la tramesa urgent d'armament i el reclutament de cent ballesters. Finalment l'amenaça s'esvaí, amb la retirada dels granadins i el compromís del lloctinent del regne, l'infant Joan, de retornar els sarraïns presos en les incursions corsàries de què hem parlat.⁹⁶ No coneixem que, tot i el perill, s'adoptés cap mesura en contra de la població musulmana de la regió per causa dels granadins.

Havíem iniciat la narració de les intervencions del comte de Cocentaina en el plet que mantenia l'alfaquí Muhammad al-Hâjj a causa del matrimoni de la seva filla Zuhayra amb Mûsà Mora, que finalment havia cercat aixopluc en terres del comte. La presència de Pere de Relat a Elx, com a portaveus de senyor el 1453, després d'haver estat procurador, per a resoldre les disputes amb el comte, obligà a cedir a les pressions que

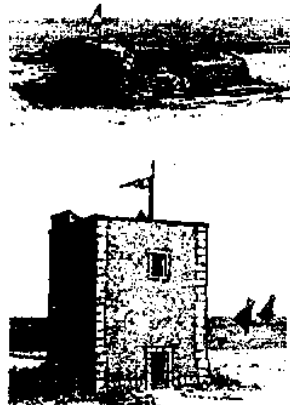

⁹³ AHCB, 1C-xiii-8 (antigament deliberacions ii-8), ff. 118r-v (2-8-1453), ff. 193v-196r (7-5-1454); 1C-xiii-9 (antigament deliberacions ii-9), ff. 12r-14r (6-9-1454), ff. 14r-17v (7-9-1454), 110r-112v (24-4-1455), ff. 112v-117r (25-4-1455). Vegeu també, *Manual de Novells Arbits vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, p. 186-187.

⁹⁴ AHCB, *Memorial dels cassos o enfractes...*, 1C-xii-24. Sobre la identificació d'Alí Laye, ARXIU MUNICIPAL D'ELX, *Manual de Consells*, 15 (28-7-1456); document citat per J. HINOJOSA MONTALVO, *La moreria de Elche...*, p. 66, nota 93.

⁹⁵ AHCB, 1C-xiii-11 (antigament deliberacions ii-11), ff. 141r-142r (2-7-1459).

⁹⁶ Sobre aquests afers, vegeu el meu article citat, «Arma-ment tramès per Barcelona a la seva baronia d'Elx i Crevillent».

aquest exercí per anul·lar el nou matrimoni de Zuhayra amb ‘Ayyâd ibn Zakariyyâ’. Zuhayra, tot i les protestes del seu pare, fou lliurada al batlle de la governació d’Oriola perquè la donés al comte. Pere de Relat suggerí a l’alfaquí que, si volia recuperar la seva filla, es fes vassall del comte; cosa que, com sabem, efectivament féu el 12 de novembre del 1453, a Asp. Malgrat això, el comte requerirà a l’alfaquí il·licità el pagament de 5.000 sous per recuperar la seva filla. Muhammad al-Hâjj, decepcionat, i el seu gendre ‘Ayyâd, recorreran en última instància als consellers barcelonins.⁹⁷ Abans, però, de ser lliurada Zuhayra a les autoritats, sembla que Muhammad al-Hâjj preparà la marxa a «terra de moros» d’ell, la seva filla i l’esclava ‘Â’ixa (Axe). Com que no tenia el consentiment de les autoritats de la governació, el lloctinent de governador ordenà la seva detenció, la qual cosa motivà que la procuració il·licitanocrevillentina enviés un missatger per a preocupar-se pel cas.⁹⁸

La marxa de Muhammad al-Hâjj fou suplerta per un nou alfaquí, *Uxoren Alcayni*, del qual ens consta que exercia l’ofici des de novembre del 1455. Per altra banda, tenim documentada la presència d’un tal ‘Ayyâd, possiblement ‘Ayyâd ibn Zakariyyâ’, com a cadí d’Elx el 7 de novembre del 1461. Desconeixem si en la provisió del càrrec se seguiren les ordinacions barcelonines que introduïen la insaculació a l’aljama. La data és posterior al 1460 i, per tant, Barcelona ja havia deixat de ser de fet senyora d’Elx i Crevillent. Aquest ‘Ayyâd acabà també a Asp, on 1468 el tenim mantenint un plet amb el seu «sogre» Muhammad al-Hâjj, que havia tornat a Elx.

A partir de juny del 1460 Elx i Crevillent tingueren un nou senyor. Barcelona ha de cedir la senyoria a Joana Enríquez que, traspassada el 1468, la donà en herència al seu fill, l’infant Ferran. La reintegració de les dues localitats valencianes a la corona durà poc, ja que Ferran la cedí com a dot a Isabel de Castella el 18 d’octubre del 1469. La infanta castellana, no arribà a un any més tard, la cedí a Gutierre de Cárdenas, per privilegi datat a Dueñas (Palència), el 24 d’agost del 1470. Però no és fins al 8 de novembre del 1481, després d’una dura oposició, que pren possessió. El dia següent rebé el jurament de l’aljama, encapçalada pel cadí ‘Axir ibn Zakariyyâ’ i els dos vells, Muhammad al-Barrânî i Ibrâhîm Malik.⁹⁹ La Germania sembla que no afectà, com en altres zones valencianes, les comunitats mudèjars il·licitana i crevillentina. Tot i les conversions en massa de mudèjars, a partir del 1521, que afectaren a gran part de les comunitats valencianes i que tingué el seu trist epíleg en la matança de Polop, a Elx la Germania havia pres un caire antisenyorial, però centrat en la figura de Cárdenas. Per això, el 1520, Elx sol·licità el suport de València «perquè no sien separats de son patrimoni e real corona».¹⁰⁰ Cárdenas atacà des del raval la vila, però hagué de retirar-se a Asp. La caiguda d’Oriola el 27 d’agost del 1521 determinà el fracàs del moviment al sud

⁹⁷ AHCB, 1C-xii-24, document solt. Asp, 12 de novembre del 1453.

⁹⁸ J. HINOJOSA MONTALVO, *La morería de Elche...*, p. 57-58.

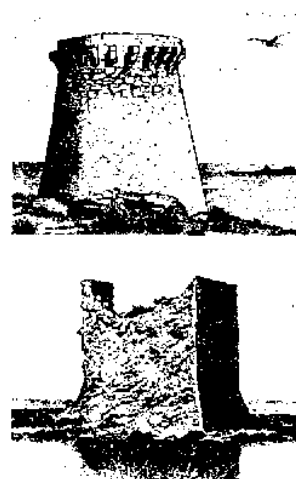
⁹⁹ P. IBARRA I RUIZ, *Historia de Elche*, p. 134.

¹⁰⁰ Ricardo GARCÍA CÀRCEL, *Las Germanías de Valencia*, Península, Barcelona, 1981², p. 117.

valencià i Elx es lliurà a Cárdenas. L'esclafament de les Germanies, però, suscità una qüestió de capital importància per al futur de les comunitats musulmanes valencianes i de tota la monarquia: s'havien d'acceptar les conversions forçoses? Carles v dictà, el 4 de maig del 1525, «que los moros baptizados en aquella forma eran y debían ser reputados por christianos, por quanto al recibir el Bautismo estaban en su juicio natural y no beodos ni locos; y quisieron de voluntad recibirle».¹⁰¹ Aquest edicte suposà, en la pràctica, no solament que s'acceptaven les conversions forçoses promogudes pels agermanats, sinó la conversió de tot l'element mudèjar de terres valencianes. Així, el 22 de gener del 1526, els mudèjars de l'aljama il·licitana foren batejats, començant pels notables de la comunitat: Sarrià, Burûj o Porruig i al-Barrazî. La mesquita fou convertida en església, dedicada a sant Joan Baptista. Començà així l'etapa terminal de la presència musulmana a les nostres terres. Ara convertits en criptomusulmans, practicants de l'Islam en secret i sempre sota sospita, foren expulsats del Baix Vinalopó el 22 de setembre del 1609; embarcats al port de Santa Pola, la seva identitat valenciana s'esvaí per a sempre a les costes de Berberia.¹⁰²

BIBLIOGRAFIA

- ABAD CASAL, LORENZO, *Los orígenes de la ciudad de Alicante*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1984.
- BARCELÓ, CARMEN, «La llengua àrab al País Valencià (segles VIII al XVI)», *Arguments*, 4, 1978, p. 123-149;
- *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Universitat de València, València, 1984.
- BARCELÓ CARMEN-LABARTA, ANA, «Fondos documentales árabes de la minoría musulmana en tierras valencianas», *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, 4, 1987, p. 101-107.
- BELLOT, PERE, *Anales de Orihuela*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert»-Real Academia Alfonso X el Sabio, Alacant 2001².
- BORONAT I BARRACHINA, PASQUAL, *Los moriscos españoles y su expulsión*, Fco. Vives y Mora, València, 1901 (reimpressió, Universitat de Granada, Granada, 1992).
- BOSWELL, JOHN, *The Royal Treasure: Muslim Communities under the Crown of Aragon in the Fourteenth Century*, Yale University press, New Haven (Connecticut), 1977.
- CABANES CATALÀ, MARISA (ed.), *El còdex d'Elx*, Ajuntament d'Elx-Consell Valencià de Cultura, València, 1995.
- DOMINGO I GRABIEL, ANNA, «La veu de sarraïns i sarraïnes de la Corona d'Aragó a la documentació cristiana del segle XIV», *Sharq Al-Andalus. Estudios Mudéjares y Moriscos*, 12, 1995, p. 11-22.

¹⁰¹ P. BORONAT I BARRACHINA, *Los moriscos españoles y su expulsión*, 1, p. 136-137.

¹⁰² Sobre els moriscos il·licitans, vegeu P. IBARRA I RUIZ, *Historia de Elche*, p. 169-175.

FERRER I MALLOL, Maria Teresa, *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV*, CSIC, Barcelona, 1988.

— *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, CSIC, Barcelona, 1988.

FIGUERAS PACHECO, Francisco, *Dos mil años atras. Las ciudades, el puerto y la necrópolis de la Albufereta*, Instituto de Estudios Alicantinos, Alacant, 1959.

FRANCO SÁNCHEZ, Francisco, «La ciutat d'Elx en el segle XIII: imatges castellanies i descripcions àrabs», *LA REL·LA*, 10, 1994, p. 95-115.

GARCÍA CÀRCEL, Ricardo, *Las Germanías de Valencia*, Península, Barcelona, 1981².

GARRIDO I VALLS, Josep-David, «Barcelona senyora de mudèjars: la introducció de la insaculació a la moreria d'Elx per les autoritats barcelonines», *III Congrés d'Història de Barcelona*, I, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1993, p. 177-180.

— «Elx i Crevillent sota la senyoria de la ciutat de Barcelona (1391-1473)», *LA REL·LA*, 11, 1997, p. 11-36.

— *Jaume I i el regne de Múrcia*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1997.

— «Armament tramès per Barcelona a la seva baronia d'Elx i Crevillent», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 77, 2001, p. 219-230.

— «El procés de lluita de la baronia d'Elx i Crevillent», *Barcelona Quaderns d'Història*, 5, 2001, p. 111-125.

— *La conquesta del sud valencià i Múrcia per Jaume II*, Rafael Dalmau, Barcelona, 2002.

— «Les rendes de la baronia barcelonina d'Elx i Crevillent (1391-1473)», en *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta (Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre del 2000)*, en premsa.

IBARRA I MANZONI, Aurelià, *Illici, su situación y antigüedades*, Alacant, 1879 (reimpressió, Alacant, 1981), p. 262-264.

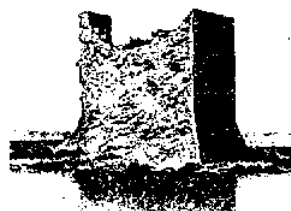
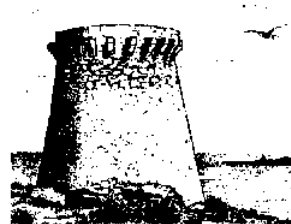
IBARRA I RUIZ, Pere, *Historia de Elche*, Tip. V. Botella, Alacant, 1895 (reimpressió facsimilar editada per M. Pastor, Elx, 1982).

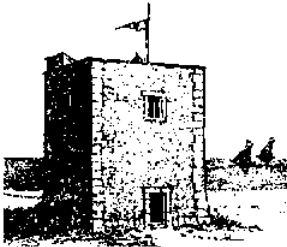
— *Estudio acerca de la institución del riego en Elche y origen de sus aguas*, Madrid, 1914.

HINOJOSA MONTALVO, José, *Documentación Medieval Alicantina en el Archivo del Reino de Valencia-I*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1986.

— «Crevillente: una comunidad mudéjar en la Gobernación de Orihuela en el siglo XV» i «La gestión de la renta feudal en Crevillente durante

- el siglo XV», p., *Actas IV Simposio Internacional de Mudejarismo: Economía (Teruel, 17-17 de septiembre de 1987)*, Terol, 1993, p. 307-317 i 319-337.
- *La moreria de Elche en la Edad Media*, Centro de Estudios Mudéjares, Terol, 1994.
- «Noms i llinatges de la població musulmana d'Elx i Crevillent al segle XV», *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica (Ontinyent, 29 i 30 de setembre i 1 d'octubre de 1995)*, Denes, Païporta, 1997, p. 493-502.
- *Los mudéjares*, Centro de Estudios Mudéjares, Instituto de Estudios Turolenses, Terol, 2002.
- LLOBREGAT, Enric A., *Els orígens del País Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 1981.
- MEYERSON, Mark D., *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel*, Alfons el Magnànim, València, 1994.
- MOLINA LÓPEZ, Emilio, «La cora de Tudmîr según al-'Udrî», *Cuadernos de Historia del Islam*, 4, 1972.
- OLCINA DOMÈNECH, Manuel-PÉREZ JIMÉNEZ, Rafael, *La ciudad ibero-romana de Lucentum (El Tossal de Manises, Alicante). Introducción a la investigación del yacimiento y su recuperación como espacio público*, Diputació Provincial d'Alacant, Alacant, 1998.
- RAMOS FERNÁNDEZ, Rafael, *La ciudad romana de Ilici*, Instituto de Estudios Alicantinos, Alacant, 1975.
- RUBIERA MATA, Ma. Jesús, «El Baix Vinalopó durant l'època àrab», *LA REL·LA*, 6, 1988, p. 49-56.
- SALICRÚ I LLUCH, Roser, «Sarraiïns desaveïnats d'Elx a mitjan selge XV (1449) segons el seu propi testimoni: dificultats econòmiques i conflictivitat interna de la moreria», *Sharq Al-Andalus. Estudios Mudéjares y Moriscos*, 12, 1995, p. 23-66.
- TAFALLA, Domingo, *El Lucentum hispano-romano de Benalúa-Antigons*, Alacant, 1972.
- TARRADELL, Miguel-MARTÍN, Gabriela, *Els Antigons-Lucentum. Una ciutat romana en el casco urbano de Alicante*, Universitat de València, València, 1970.
- THOMPSON, E. A., *The Goths in Spain*, Oxford, 1969 (traducció castellana, *Los godos en España*, Alianza, Madrid, 1971).
- TORRES FONTES, Juan *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Patronato de Cultura de la Diputación de Murcia, Murcia, 1967 (reeditat en 1987)

VALLVÉ, Joaquín, «La cora de Tudmîr (Murcia)», *Al-Andalus*, 37, 1972, p. 145-182;

— *La división territorial de la España musulmana*, CSIC, Madrid, 1986.

ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón*, edició a cura d'Ángel CANELLAS LÓPEZ, CSIC, Saragossa, 1988.